

TƏRCÜMƏ

17-ci
KİTAB

TED CAN

GALACAYI XATIRLAMARĞA HAZIR SANMI?

SƏNİN TARİXÇƏN HƏYAT
Elmi fantastika

**SƏNİN
HƏYAT**

GƏLƏCƏVİ XATIRLAMAĞA HAZIRSANMI?

TARIXÇƏN

E A

D N

"Kitabsevərlər" qrupunun icazəsi olmadan bu tərcümənin hissə-hissə
və ya tam nəşri qadağandır.

Ted Çan, "Sənin həyat tarixçən",
Kitabsevərlər, 17-ci kitab, 128 səh.

Tərcüməçi	Səbuhi Şahmursoy
Redaktor və korrektor	Cavid Qədir
Rəyçi	Niyyət Bayramzadə
Orafika və dizayn	Tamerlan İsmayılov
Tərtibatçı	Aytəkin Məlikova
Nəşrə məsul	Fariz Bayramov

Druq: KİTABSEVƏRLƏR.FB.COM
Şəhifə: KİTABSEVƏRLƏR.FB.COM
BLOG: KİTABSEVER WORDPRESS.COM
YOUTUB: KİTAB SEVƏRLƏR

01YMJL 5 MANAT

©Ted Çan - 1998
©Kitabsevərlər - 2018

BASQA DÜNYALI

İNSAN ZƏKASINI İNKİŞAF ETDİRƏN ƏSƏR HAQDA DÜŞÜNÇƏLƏR

“İntellektual mətn” anlayışı “orta statistik oxucu”-nu müəyyən mənada çəkindirdiyi kimi, elə “orta statistik yazıçı”nı da qorxudur.

Dərkətmə dərəcələri həmişə bu tip mətnlərin yaranmasının ən böyük əngəllərindən olub, zaman-zaman yaranan bir ovuc oxucusunun ümidiñə qalıb. Amma bəzən dövrünü irəliləyən ideyaları özündə ehtiva edən elə əsərlər yaranıb ki, zamanının kütləvi anlayış dərəcəsinin hədəfini vura bilib.

Çin əsilli amerikalı fantast yazıçı Ted Çanın “Sənin həyat tarixçən” kitabı məhz bu cür ədəbi nümunələrdəndir.

Ədibin karyerası ta başlangıçdan uğurla irəliləyib.

1990-ci ildə nəşr etdirdiyi debüt romanı “Vavilon qalası” gözlənilmədən “Nebula”, “Hüqo” və “Lokus” ədəbiyyat mükafatlarına layiq görülür. Bu uğurdan ilhamlanan Çan bir-birinin ardınca tamam fərqli elmi yanaşmaları ehtiva edən əsərlər çap etdirir, XX əsrin sonlarında rəqib tanımayan dünya şöhrətli fantasta çevrilir.

Qazandığı mükafatların sayı yazdığı əsərlərin sayından çox olan Ted Çanın təqnidçilərdən ən çox müsbət rəy alan əsərləri “72 hərf”, “Cəhənnəm Tanrı olma-

yan yerdir” və “Sənin həyat tarixçən”dir. 2016-cı ildə kanadalı rejissor Deni Vilnev tərəfindən ekranlaşdırılan “Gəliş” (“Arrival”) filmi məhz “Sənin həyat tarixçən” povestinin motivləri əsasında çəkilib. Əsər barədə danışan linqvist Aleksandr Piperski demişdi ki, heptapod yazısının hədsiz qeyri-adi qurulmasına və tanıdığımız heç bir həqiqi dilə uyğun gəlməməsinə baxmaya-raq bu dilin vasitələri elə də “heyrətləndirici” deyil. Şifahi və yazılı dil arasındaki radikal fərqlər orta əsr Avropası üçün səciyyəvi hal idi, çünki orada az qala hamı alman və italyan dilində danışıb, latinca yazırıdı.

1998-ci ildə işıq üzü görən “Sənin həyat tarixçən” əsərinin ana xətti linqvistikanın Sepir-Uorf fərziyyəsinə¹ əsaslanır. Bu yanaşma güman edir ki, dil quruluşunun, onun daşıyıcısının dünyagörüşü və anlayış dərəcəsinə, eləcə də koqnitiv² proseslərinə birbaşa təsiri var. Məlum təsir zamanla düşüncələrini dəyişərək həyat tərzinə çevirilir. Amma əsərin quruluşu bununla kifayətlənmir.

Təsəvvür edin, başqa dünyadasınız, orada eyni fiziki qanunlar işləyir, amma tamam ayrı təyinatla. Doğuluşdan təzahürlərinə rast gəldiyiniz bu fiziki qanunlar fərqli interpretasiya qazanaraq başqa vəzifələr yeriñə yetirir. Sanki adət etdiyiniz qablarda ilk dəfə

¹ Sepir-Uorf fərziyyəsi - Linqvistikanın nisbiliyi fərziyyəsi. Amerikalı linqvist və etnoloq Edvard Sepirlə yerli linqvist və Amerika hinduları dili mütəxəssisi Benjamin Li Uorfun birgə irəli sürdüyü fərziyədir.

² Koqnitivlik - Dərkətmə və xarici informasiyaları məniməsmək qabiliyyətini təsvir edir.

gördüyünüz yeməklər yeyirsiniz. Hər şey ənənəvi, bircə dad başqadır və məlum dad bütün bu quruluşun fövqündə dayanmaqla anlayışınıza yeni üfüqlər bəxş edir.

Bu ideya indiyədək insan ağlına gələn ən fantastik nağıllara belə, həqiqət donu geyindirmək gücündədir. Əsrlərlə beynimizdə oturuşmuş və tabuya çevrilmiş qaydalar xaricində təklif olunan quruluşları qəbul etmək üçün həmişə bizə keçid yozumlar lazım olur. Burada da elə düstur qurulmalıdır ki, istənilən həyatı sahəni əhatə etməklə yanaşı, allüziya yaratmamaq şərtilə bütün məntiqi mühakimələrdə keçərli olsun. Fiziki qanunlara fərqli baxmaq da min illərdir yaşadığımız və yaxşı tanıldığımızı zənn etdiyimiz bu dünənin hələ boylanılmamış fərqli qatını önümüzdə açmış olur. Əsərdən həm də belə anlaşılır ki, bu baxışı bütün həyatı sahələrə tətbiq etmək lazımı (tələb olunan) “Şüur inqilabı”nın mühüm şərtlərindən asılı qalır. “Səbəb-nəticə” zəncirini ən primitiv uşaq oyunundan tutmuş, “yaradılma-dağılma” intervalına kimi böyütmək mümkündür. Müəllifə görə, “iradə azadlığı” bu məqamda düşünən beyinlərin köməyinə çatır: məxsusi təyinat – seçim etmək imkanı o sistemi qəbul edib- etməyəcəyinə stimul verir.

Əsərdə ən sevdiyim forma – intellektuallıqla emisyonallıq bir-birindən yaşıla su kimi ayrılan məhfumlar kimi deyil, əksinə, bir-birini tamamlayan anlayışlar olaraq təqdim edilir. Bu da yaradılışın vahid formada

müxtəlif yozumlar imkanına hesablanmış üsul təsiri bağışlayır.

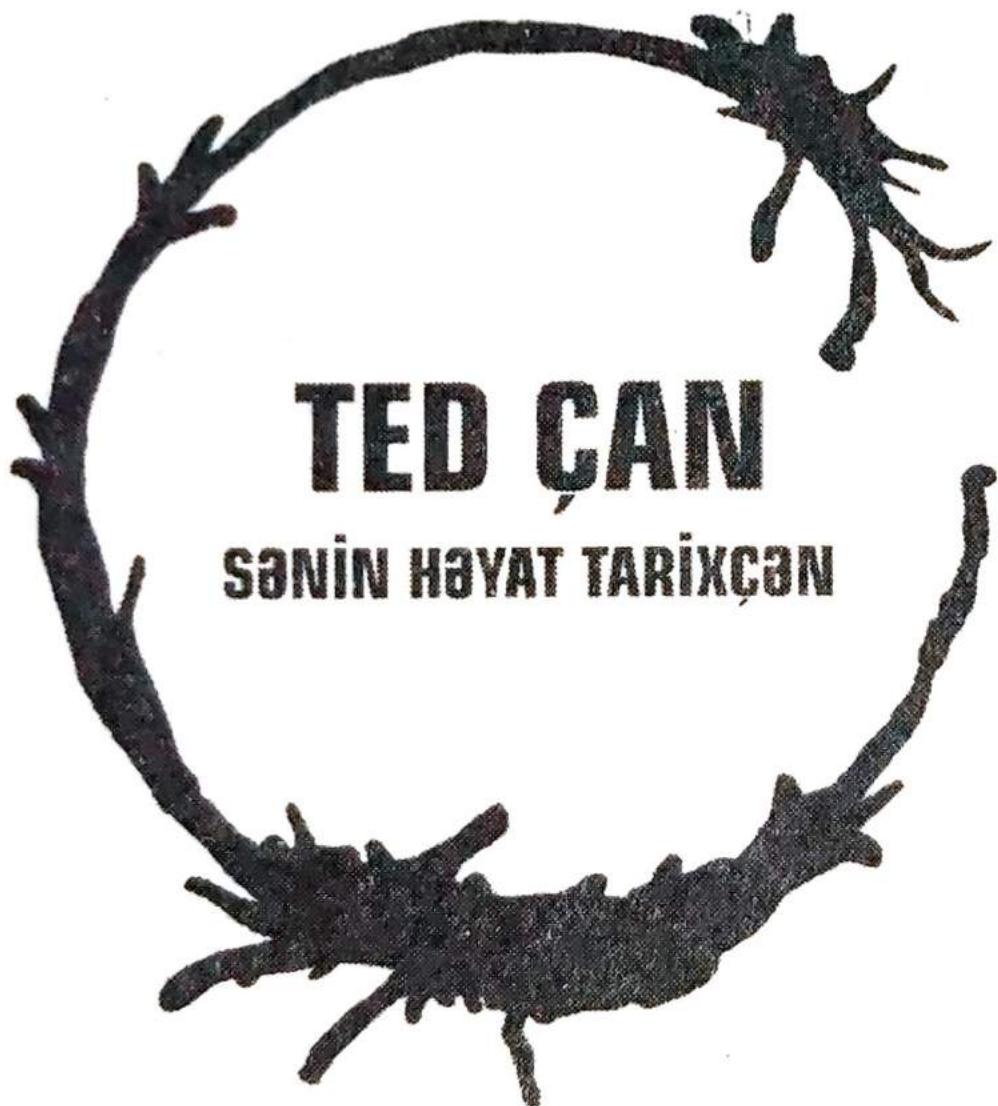
Üslub, dil, ideya və mərkəzdəki insan – əsərdə bunlar hamısı özündən danışır. Kiçik bir əsər və bizi aydınlatmağa gəlmış başqa dünyalılar – dolayısıyla beynimizdə yeni materiklər açacaq ideya gəmisi (artefakt). Sanki əsər öz quruluşu ilə janrını (elmi-fantastika) inkar edir, öz ideyasını özündən danışan ən səhih “müqəddəs kitab”a çevirir. Sevimli, eyni zamanda, cəsarət tələb edən yanaşmadır.

“Sənin həyat tarixcən” sonsuz elmi təcrübələrlə – cəhd və yanılmalarla yaradılan ümumi dairənin üzərinə örtük ataraq, “quyruğunu dişləyən ilan” modelini təklif edir. Burada zamanda səyahətin mümkün problemi paradoksla əlaqəli heç nə yoxdur, əvəzində keçmişlə gələcəyi qüsursuz birləşdirən zamanı dərkətmə anlayışı var. Məlum məsələdə Ted Çan sələfi Robert Haynlayni dekonstruksiya edir, ağır metalların ərimiş haliylə susuzluğunuzu yatırmağa çalışır. Bu bənzətməni təsadüfən misal çəkmədim: elmi-fantastik ədəbiyyatın patriarxi hesab olunan Haynlyn zaman anlayışını əsasən sosioloji amillərlə şübhə altında qoymağı hədəf seçmişdi, bunun üçün yetişə bildiyi ən yaxşı nəticə paradoks idi (təxminən belə: “Əgər zamanda səyahət mümkün olsa, bütün bəşəriyyətin bir fərdə çevrilmək ehtimalı böyükdür”). Çanın dünyasındasa istənilən fərd gələcəyinə toxunmaq iqtidarındadır. Bu iki ideyanın heç biri zamanın elmi biçiminə qətiyyən zərbə

vurmur, əksinə, zamanın nisbiliyi qaydasının görünməyən tərəflərinə işıq salır. Bunun elmi-kütləvi ədəbiyyatla fərqi budur ki, məlum baxışların mərkəzindəki səsioloji problemlərə indiyədək toxunulmamış, amma elmə söykəndiyinə görə səhih hesab edilmə ehtimalı yüksək olan çıxış yolları təklif edir. Konkret misallar çəkərək düşüncəmizi bilərəkdən azdırıb, anlayışımızdakı qara dəliklərdən başqa dünyalara keçirir.

Göründüyü kimi, ideyalar fantastik, amma təzahürləri gerçəkdir. Özünü Ted Çanın oxucusu hesab etmək bu dünyanın "başqa dünyalısı" olmaqdır.

Səbuhi ŞAHMURSOY

TED ÇAN
SƏNİN HƏYAT TARİXÇƏN

POVEST

Atan mənə sual verməyə hazırlaşırıdı. Bu, həyatımızın ən vacib məqamıydı, hər şeyi incəliyinə kimi yardımada saxlamaq istəyirdim. Artıq gecəydi, amma restorandakı şam yeməyi və əyləncəli şoudan yenicə evə qayıtmışdım, dərhal da həyətə Ayı seyr etməyə düşdük.

- Rəqs etmək istəyirəm, - dedim, atansa qarşısında necə oynayacağını məşq edirdi və beləliklə, həzin rəqsə qərq olduq. İkimizin də otuzdan çox yaşı vardı, amma lap gənclər kimi Ay işığı altında romantik dövrə vururdıq. Gecənin soyuğunu qətiyyən hiss etmirdim. O an atan mənə sual verdi:

- Uşaq istəyirsən?

Təxminən iki ildir evliydik, Ellis-Avenyuda yaşayırıdıq. Oradan köçəndə evi yadda saxlamaq üçün hələ çox balacaydın, amma atanla onun haqqında sənə müxtəlif əhvalatlar danışıb, şəkillər göstərəcəkdik. Çox istəyirəm, doğulduğun gecəyə baş çəkim, amma bu həkayənin ən uyğun səbəbi bir qızın öz uşaqları barədəki xəyalı ilə təzahür edir, buna isə şansımız yoxdur, təmilə.

Həmin gecə haqda əvvəlcədən danışsam, hər şey əbəs olar, bu qədər romantik (özün demişkən, ağızının suyunu axıdan) əhvalatı dinləmək üçün heç sakit də oturmazsan. Artıq on iki yaşında aşkara çıxardığın həyata gəlməyin barədəki fərziyyəni yaxşı xatırlayıram.

- Onda məni dünyaya gətirmisiniz ki, havayı xidmətçiniz olsun? - təsərrüfat otağından tozsoranı çıxararaq kədərlə soruşacaqsan.

- Haqlısan, - deyə, razılaşacağam, - Hələ on üç il qabaq bu gün xalçaları təmizləyəcəyimizi bilirdim. Və qərara aldım ki, bu işi görməyin ən yaxşı və ucuz yolu uşaq doğmaqdır. Ona görə də işə başla, tənbəllik etmə.

- Təəssüf ki, anamsan, yoxsa səni uşaq əməyindən istifadə məsuliyyətinə cəlb edərdilər, - naqılı cərəyanə keçirərkən hirslə deyinəcəksən.

Bu, Belmont-stritdəki evimizdə baş verəcək. Həm doğulduğun, həm də böyüdüyün evlərdə yad adamların necə məskən saldığını görürəm. Birincini atanla bir neçə il sonra satırıq, ikincini isə lap sonralar mən satacağam. Bu vaxt ərzində Nelsonla şəhərətrafi fermamızı gedəcəyik, atan isə onunla yaşayacaq... adı da yadımızdan çıxb.

Tarixçəmin necə qurtaracağını bilirəm, bu haqda çox fikirləşmişəm. Eyni zamanda, neçə il bundan qabaq orbitdə yad gəmilər, Yerin talalarındasa yerə aid olmayan artefaktlar peyda olanda onun necə başlanması barədə də düşüncələrə dalıram. Dövlət Departamentimiz xalqa məlumat vermədi, əvəzində sarı mətbuat təsəvvür edilməsi mümkün olan hər şeydən danışdı.

Və budur, telefon zəngi gəldi, məni görüşə çağırıldılar.

Məni otağımın qapısı arxasında, dəhlizdə gözləyirdilər. Kifayət qədər qəribə cütlükdü. Kirpisaçlı və hərbi geyimli olanı əlində allüminiumdan kiçik çamadan tutmuşdu və mənə elə gəldi ki, ətraf aləmə tənqidi nəzərlərə baxır. İkincisində heç cür səhv edə bilməzdəm; pırpız big və saqqallı xrestomatiya alimi velvet pencək geyinmişdi, elanlar lövhəsində bir-birinə yapışdırılmış vərəqləri üfürüb əylənirdi.

- Polkovnik Veber? - hərbçinin əlini sıxdım, - Luiza Benks.

- Doktor Benks! Çox sağ olun ki, bizə vaxt ayırdınız.

- Təşəkkürə ehtiyac yoxdur. Fakültə toplantısından yayınmaq üçün yaxşı səbəbdər.

Polovnik Veber yoldaşını göstərdi:

- Bu, Doktor Heri Donnelidir, telefonda sizə dediyim fizikdir.

- Sadəcə Heri, - özü dillənəndə bir-birimizin əlini sıxdıq, - nə deyəcəyinizi səbrsizliklə gözləyirəm, fikriniz bizim üçün çox dəyərlidir.

Otağa keçdik, tələsik oturacaqların üstündən kitab topasını götürüb, onlara əyləşməyi təklif etdim.

- Belə başa düşdüm ki, polkovnik, hansısa səs yazısına qulaq asmalıyam. Yəqin yadplanetlilərə necəsə aidiyyatı var.

- Bir onu deyə bilərəm ki, səs yazısı məndədir.

- Onda gəlin dinləyək.

Polkovnik Veber çamadanından portativ maqnitafon çıxarıb düyməsini basdı. Ondan gələn səs islanmış it tüklərinin sürətlə sürtülməsindən yaranan xışlıtiya bənzəyirdi.

- Bu haqda nə düşünürsünüz? - o soruşdu.

Əlbəttə, islanmış itdən bəhs etmədim.

- Yazılmış danışığın konteksti nədir?

- Deyə bilmərəm.

- Konteksti öyrənməyim bu səsləri anlamağima kömək edə bilər. Danışığını yazarkən yadplanetlini görmüsünüz mü? Bu məqamda nə edirdi?

- Mən yalnız səs yazısını sizə dinlətmək üçün burdayam.

- Yadplanetlini gördüyüünüzü etiraf etməyiniz, polkovnik, heç bir sırrı açmır. Bütün ictimaiyyət belə də buna əmindi.

Amma polkovnik Veber qaya kimi sərt çıxdı.

- Bu... mmm... söhbət nümunəsinin linqvistik özəlliyi barədə nə deyə bilərsiniz? - soruşdu.

- Deməli belə. Tamamilə aydındır ki, onların səs traktı insaninkindən əsaslı surətdə fərqlənir. Yəqin, onlar humanoid deyil, düzdür?

Polkovnik susdu, amma Heri Donneli canlı maraqla soruşdu:

- Bəs bu səs yazısına əsalanan hansısa fərziyyə irəli sürə bilərsinizmi?

- Çətin ki. Səsə diqqətlə fikir verərkən əminliklə iddia edə bilərəm ki, səslər qırtlaqdan çıxmır, amma bu,

yenə də yadplanetlinin zahiri görünüşü barədə mənə heç nə demir.

- Aydındır. Yenə nəsə? Mmm... Yenə nəsə deyə bilərsinizmi, doktor Benks?

Əvvəldən dediyim kimi, polkovnik Veber mülki şəxslərlə davranışış qaydalarına öyrəşməmişdi.

- Yalnız bir şey. Bu məxluqlarla qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq əhəmiyyətli anatomik fərqlər ucbatından həddindən artıq çətin olacaq. Güman ki, eşitmə aparatımızın oxuya bilmədiyi səslərdən istifadə edirlər. Və tamamilə inadırıcıdır ki, onlarda elə səslər var, insan qulağı eşidə bilmir.

- İnfra və ya ultrasəs? - Heri Donneli soruşdu.

- Vacib deyil. Axı, eşitmə sistemimiz heç də ideal akustik alət deyil, yalnız insan qırtlağının çıxara biləcəyi səsləri ayırd etmək üçün "yaratılıb". Əgər insan qulağı insani olmayan səs sistemiylə iş görmək istəyirsə, bundan bir şey alınacağına inanmırıam, - ciynimi çəkdir, - Ola bilsin, zamanla böyük təcrübə keçərək yad fenomenlər arasındakı fərqi tutmağı öyrənəcəyik... Amma hazırkı vəziyyətdə onların dili üçün səciyyəvi işarələrin varlığını qulaqlarımız sadəcə dərk edə bilməz. Bu halda yadların söhbətini anlamaq üçün bizə sonoqraf³ lazımlı olar.

- Deyək ki, sizə bir saathiq səs yazısı verirəm, - polkovnik Veber dedi, - sonoqrafınıza ehtiyac olub-

³ Sonoqraf – (lat. Sonus – səs, yun. Γράφω – yazıram) Səs spektrinin analizi üçün qurğu. Əsasən bioakustikada istifadə olunur.

olmayacağını təyin eləmək üçün nə qədər vaxt lazım olar?

- Yalnız səs dinləməklə dəqiq heç nə deyə bilmərəm. Nə qədər vaxt verməyinizdən asılı olmayıaraq. Burada yadlarla birbaşa əlaqə qurmağa ehtiyac var.

Polkovnik başını buladı.

- Mümkün deyil.

Onu inandırmağa çalışdım.

- Bu, sizin işinizdir, əlbəttə. Hərçənd, naməlum dili öyrənməyin yeganə yolu istifadəçisiylə ünsiyyət qurmaqdır. Yəni sual verib cavabları təhlil edirsən və söhbəti bu əhvalda saxlamağa çalışırsan. Bu proseduru keçmədən tapşırıq sadəcə həllədilməz qalacaq. Və əgər həqiqətən yadplanetlilərin dilini öyrənmək istəyirsinizsə, linqvistika⁴ sahəsi mütəxəssisinin – mən və ya başqasının – yadlarla ünsiyyəti mütləqdir. Yalnız səs yazılısı bizə heç nə vermir.

Polkovnik Veber qaş-qabağını salladı.

- Bu o deməkdir ki, radioqəbuledicilər vasitəsiylə də hansısa yadplanetli bizim dillərdən birini öyrənə bilməz?

- Belə deyək, bunun mümkünüyünə şübhə edirəm. Prinsipcə insana yad olan konkret hansısa irqlə insan dilinin öyrənilməsi istiqamətində xüsusi metod işlənib hazırlanmalıdır. Ya da artıq dediyim kimi, in-

⁴ Linqvistika – (Dilçilik, dilşünaslıq) Dil, onun ictimai təbiəti və funksiyaları, daxili quruluşu, funksiyalarının qanunauyğunluqları, tarixi inkişafı və konkret dillərin təsnifatı haqqında, ümumilikdə, dil (mövcud və ya nə vaxtsa mövcud olmuş dillər) haqqında elmdir.

sanlarla interaktiv ünsiyyət. Əgər yadlarda bu və ya digər imkanlar varsa, bizim televerilişlərdən xeyli informasiya əldə edə bilər. Əks halda, onların istinad nöqtəsi yox dərəcəsindədir.

Polkovniki aşkar maraq götürmüştü; tamamilə aydınçı ki, həyat fəlsəfəsi bu aksiomaya köklənirdi – HAQQIMIZDA NƏ QƏDƏR AZ BİLSƏLƏR, O QƏDƏR YAXŞIDIR. Heri Donneli onun üz ifadəsinə baxıb, ağır-ağır göz süzdürdü. Gülümsədim.

Polkovnik azacıq düşünüb sual verdi:

- Tutaq ki, yad dili istifadəçisiylə ünsiyyət quraraq öyənirsiniz. Onlara ingilis dilini öyrətmədən uğur əldə etmək olarmı?

- Bu, onların hansı yöndə əməkdaşlıq etmək istəyindən asılıdır. Əgər dillərini öyrənmək istəyirəmsə və onlar öyrətməyə hazırlırlarsa, onda hər şey normal gedər. Əlbəttə, onlar da ingiliscədən nəsə çırpışdıracaq, gah oradan, gah buradan nəsə mənimsəyəcəklər. Amma əgər yadlar dilimizi öyrənmək arzusundadırlarsa və öz dillərini öyrətmək istəmirlərsə... tapşırıq əməllicə çətinləşər.

Polkovnik başıyla təsdiqlədi.

- Minnətdaram, doktor Benks. Düşünürəm ki, bu mövzuya bir də qayıdacağıq.

* * *

Polkovnik Veberin linqvistik konsultasiya haqdakı telefon zəngi, yəqin, həyatimdə ən unudulmaz zənglərin ikincisidir. Birincisi, əlbəttə ki, Şəhər Xilasetmə Xidmətindən gələn zəngdir. O vaxtadək atanla ildə yalnız bir dəfə, o da verdiyimiz sözə görə bir-birimizlə zəngləşəcəyik, amma həmin unudulmaz zəngdən sonra dərhal onunla əlaqə saxlamağa çalışacağam. Birlikdə məsələni aydınlaşdırmağa gedəcəyik, bu, ən uzun və susqun avtomobil səyahəti olacaq. Morqu xatırlayıram, başdan-ayağa kafel və nerj poladdan, soyuducu sisteminin uğultusu və kəskin antiseptiklərin qoxusu. Sənitar ehmalca ağ örtüyü yana çəkib üzünü göstərəcək. Sifətin necəsə düzgün görünməyəcək, amma mən səni həmişə tanıyıram.

- Hə, odur, - deyəcəyəm, - Bu, mənim qızımdır.

Onda sənin iyirmi beş yaşın olacaq.

* * *

Hərbi polis növbətçisi giriş sənədimi yoxladı, planşetdə qeydiyyat apardı, darvazanı açdı, mənsə "Cip"-imlə müvəqqəti düşərgənin ərazisinə girdim. Günəşin qovurduğu bu ferma sahəsində hərbçilər xeyli çadır qurmuşdular. Düşərgənin mərkəzində girişdə Güzgü adlandırılmış yadplanetli qurğulardan biri yerləşirdi.

Natamam təlimatdan aldığım məlumatlara əsasən, ABŞ ərazisinə doqquz bu cür qurğu enmişdi, bütün dünyada isə onların sayı yüz on iki idi. Güzgülər,

güman ki, geostasionar orbitdən asılı qalmış gəmilərlə ikitərəfli rabitə vasitəsi kimi işləyirdi. Yadplanetlilərin niyə insanlarla birbaşa əlaqəyə girmək istəmədiklərini heç kim bilmirdi, yəqin, səbəb yadmənşəli mikroorqanizmlərin yaratdığı təhlükə duygusu idi. Dünyanın hər tərəfində yadlarla ünsiyyətçilər, daxilində fizik və linqvist olan alımlar qrupundan ibarətdi. Komandamızda beləsi Heri Donneli ilə mən idim.

Heri avtoparkda məni gözləməkdən dalğın görüñürdü. Güzgünün qarşısını kəsən iri bez çadırlara çatmaq üçün beton barrikadaların dairəvi labirintini keçməli olduq. Çadırın qarşısındakı arabada fonoloji laboratoriya ilə əlaqələndirilmiş aparatura vardı. Ləvazimatı hələ özüm gəlməmişdən göndərmişdim ki, hərbçilər onu doyunca iyliyə bilsinlər.

Çadırın çölündə həm də üç ədəd üçqıçlı kamerası quraşdırılmışdı, onların obyektivi materiyani bölən xüsusi pəncərələr vasitəsilə daxilə baxırdı. Hərbi kəşfiyyatın daimi növbətçiliyi də daxil olmaqla sonsuz sayda göz Güzgü arxasında Heri ilə etdiyimiz hər şeyi izləməliydilər. Eyni zamanda, hər ikimizin gündəlik yazılı raport təqdim etmək öhdəliyimiz vardı; mənimkilər istisnasız səliqəlliliklə yadların nümayiş etdirdiyi ingilis dilini anlama səviyyəsinin qiymətləndirilməsini göstərməliydi.

Heri girişdəki pərdəni əliylə qaldırıb, mehriban jestlə məni içəri dəvət etdi.

- İçəri keçin, utanmayın! - sirk çağırışçıları kimi ucadan dedi, - Hələ bizim Yer-Ananın rast gəlmədiyi vəhşi məxluqları görmək xoşbəxliyini qaçırmayın!

- Hamısı da hansısa qəpik-quruşa görə, - deyinərək kandara keçdim.

Gördüyüm qədəriylə, rabitə qovşağı aktivləşməmişdi və həqiqətən də, on fut hündürlüyü, iyirmi fut eni olan güzgünü xatırladırdı. Altında yanıb-qovurulmuş otlar üzərində adı boyalı aktivlik zonasını bildirən ağ dairə çəkilmişdi. Həmin anda orada bircə masa, bir neçə qatlanan oturacaq və çöldəki generatordan gələn naqilin birləşdiyi elektrik qovşağı vardı. Məntəqənin hər tərəfindən asılmış floresans lampaların işgüzar diziltisi, istidən birtəhər olmuş milçəklərin tənbəl vizülitəsına qarışmışdı.

Heri ilə boylanıb arabamızı masaya tərəf sürdük. Ağ xətti keçən kimi Güzgü aydınlaşmağa başladı, sanki kimsə azacıq tünd şüşə arxasında işığı artırırdı. Həmin illüziyası fövqəladə idi, bu inanılmaz dərinliyə addımlamaq olarmış kimi görünürdü. Güzgünün işıqlandırılması maksimuma çatanda qarşımızda natural nəhənglikdə yarımdairə otağın dioraması göründü. Otaqda bir neçə iri obyekt vardı ki, onları mebel sanmaq olardı, amma canlı məxluq gözə dəymirdi. Divarın ucqar tərəfində adı qapı görünürdü.

Götürilən təchizatı – mikrofon, sonoqraf, portativ kompüter və akustik səsgücləndiriciləri quraşdırmağa başladıq. Bununla məşğul olarkən bir gözüm Güzgü-

dəydi ki, yadları görə bilim və birincisini görəndə əməllicə diksindim.

Sonluğu olan yeddi uzun bədən üzvü üstünə yerləşdirilmiş silindrə benzəyirdi. Məxluq radial simmetriyaya malik idi və bədən üzvlərinin hər biri həm ayaq, həm də əl kimi istifadə oluna bilirdi. İlk gördüyüüm yad, otaqda dörd ayaq üzərində gəzir, üçünü isə qatlayaraq göbəyinə sıxmışdı. Heri mənə yadplanetliləri heptapod adlandırdığını dedi.

Əlbəttə, mənə əvvəlcə videoyazılılarını göstərmışdım, amma yenə də daş kimi yerimdə donub qalmışdım. Heptapodon bu uzun bədən üzvləri zahirən fərqsiz görünürdü, anatomiyaçılar fərz edirdilər ki, bunları bizdəki onurğa dayağının benzəri saxlayır. Zahiri görünüşlərinin necəliyindən asılı olmayaraq bir-birinə maneçilik törətmədən, əsəb gətirən tərzdə yeriyirdilər. Yادın bədəni uzanan və burulan ayaqları vasitəsiylə mənə tərəf elə rahat süzürdü, elə bil, hava yastiğı quraqılmış maşın torpağın üzəriylə üzür.

Silindr bədənin yuxarı tərəfini yeddi kipriksiz göz dairəyə almışdı. Yadplanetli peyda olduğu qapiya tərəf getdi, aydınlaşmayan səs çıxardı və başqa heptapodla otağın mərkəzinə qayıtdı, bütün bunlarsa bədəni ətrafinda azacıq da olsa çevrilmədən baş verdi. Qorxuluydu, amma tamamilə məntiqliydi: əgər gözün hər tərəfə baxırsa, istənilən tərəf sənin üçün irəli anlamına gəlir.

Heri susaraq reaksiyalarımı izləyirdi.

- Hazırsan? - nəhayət, soruşdu.

Sinə dolusu nəfəs çəkib, asta-asta üfürdüm.

- Tamamilə.

* * *

Amazondakı sahə işlərində səliqəli təcrübəmvardı, amma orada ya müşəyiətçilərimin rahatca istifadə etdiyim portuqalcada azacıq danışa bilməyindən, ya da dil haqda yerli missionerlərdən aldığım təxmini məlumatların olmasından həmişə ikidilli prosedur aparırdım. İndi ömrümdə ilk dəfə naməlum dili sırf monolinqvistik⁵ prosedurla deşifrə etmək şansım yaranmışdı. Yeri gəlmışkən, bu, nəzəriyyədə kifayət qədər əhatəli işlənilib.

Güzgüyə yaxınlaşdım, əks tərəfdəki heptapod da eyni cür etdi. Görüntü o qədər gerçəkdi ki, bütün bədənim titrəşdi. Hətta yadın nəyinsə ətrafında burulmuş vilvet çapıqlarını xatırladan bozumtul dərisinin teksturasına da baxa bilirdim. Güzgündən qəti iy gəlmirdi. Bilmirəm niyə, amma hazırkı şərait vəziyyəti daha da inanılmaz edirdi.

Özümü göstərib asta-asta dedim:

- İnsan.

Ardınca Herini göstərib təkrar etdim:

- İnsan.

⁵ Monolinqvistika – Linqvistikanın bir sahəsidir, qarşı dilin imkanlarını bilmədən, sıfırdan tərtib olunan metodistik prosedur.

Sonra hər iki heptapoda ayrı-ayrılıqda işarə edib soruştum:

- Siz kimsiniz?

Heç bir reaksiya gəlmədi.

Yenə cəhd göstərdim. Yenə də...

Nəhayət, biri bükdüyü dörd əlinin biriylə özünü göstərdi. Bu, böyük uğur idi. Bəzi mədəniyyətlərdə şəxsiyyət özünü çənəsiylə göstərir və yadın öz üzvündən birbaşa istifadə etməməyi eynimənalı jest mövzusundakı mülahizələrdə itib-batmağıma səbəb oldu. Qısa, amma axıcı səs çıxardı və bədəninin yuxarı hissəsində titrəyən dəlik gördüm – heptapod danışındı. Yoldaşını göstərərək səsi təkrar etdi.

Kompüterə sarı tələsdim: monitorda, demək olar ki, iki identik sonoqramma yarandı – bu, çıxarılan səsin vizual həlliydi. Nümunəni səsləndirməyə vuraraq Heriylə özümü göstərib təkrarladım:

- İnsan.

Sonra barmağımla heptapodu işarə edərək səsgücləndirici vasitəsiylə həmin səsi oxutdum.

Heptapod yenə nəsə dedi. Yeni sonoqrammanın yekun hissəsi əvvəlkinin təkrarı kimi görünürdü: birincini "trel!" lə işarələyəndə sonrakılar "trel2 trel!" kimi oxunurdu.

- Bu nədir? - içəridəki masaya bənzər predmeti göstərib soruştum.

Azacıq fasılədən sonra yadplanetli "masa"nı göstərib növbəti səsi tələffüz etdi. Onun sonoqramması

əvvəlkilərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdi - ("trel3"). Dərhal həmin predmeti göstərərək bu səsi oxutdum.

Yad cavab verdi; sonoqrammaya görə, onun danışığında bu ardıcılıq vardı - "trel3 trel2". Nikbin interpretasiya cəhəti bu idi - informant sözlərimin düzgünlüyünü təsdiq edir, nəticədə də əmin olurdum ki, dillərimizdəki ünsiyyət modelləri ən azından bənzərdir. Bədbin interpretasiyası isə - yadın zəhlətökən öskürəkdən əziyyət çəkməsiydi...

Kompüterin yanına qayıdır alınan sonoqrammları siqmentlərə böldüm və üzərində bu cür orientirləşmiş izahlar yazdım: "trel!" üçün "heptapod", "trel2" üçün "hə", "trel3" üçün "masa". Lap yuxarıdan isə başlıq verdim – Heptapod dili (A).

Arxa tərəfimdə dayanan Heri nə yazdığınıma baxırdı:

- "A" hərfi nə mənaya gəlir? - deyə, soruşdu.

- Xüsusi heç nəyə. Sadəcə ona görədir ki, əgər heptapodlar başqa dildə danışalar, bunu fərqləndirə bilək, - cavab verdim, - İndi gəl danışmağa çalışaq, elə-belə, gülmək üçün.

Barmağımı onlara tüşlayıb "trel!"i bacardığım qədər uyğun səsləndirməyə çalışdım. Uzun sürən fasılədən sonra birinci heptapod nəsə dedi, ardınca ikinci də yenə nəsə danışdı, amma bu sonoqrammaların heç biri əvvəlkilərlə üst-üstə düşmürdü. Hətta vahid sifətin yoxluğu səbəbindən mənimlə, yoxsa öz aralarında

danışdıqlarını ayırd edə bilmədim. "Trel!"i yenə səsləndirməyə çalışdım, amma heç bir reaksiya görmədim.

- Heç yaxın da durmadılar, - mızıldandım.

- Kədərlidir, - Heri dedi, - belə səslər çıxara biləcəyini təsəvvür eləməzdim.

- Onda gərək siçovul çığırtımı eşidəsən. Bütün populyasiyaya həyəcan siqnalı verir.

Bir neçə cəhddən sonra məğlub oldum, faydalı ola biləcək heç bir cavab gəlmədi. Yalnız sonuncu hesab etdiyim cəhddə "trel!"i oxudarkən hepdapoddan "Hə", yəni, "trel2" eşitdim.

- Onda həmişə səsyazmadan istifadə edəcəyik? - proseduru diqqətlə izləyən Heri soruşdu. Başımla təsdiqlədim:

- Ən azından, ilkin mərhələdə.

- Bəs sonra?

- Sonra əmin olmaliyiq ki, heptapod "Ah, necə də şirindirlər!" və ya "Onların oyununa bax daa!", ya da buna bənzər nəsə yox, məhz biz anlayan şeyi deyir. Ardınca baxacağıq, görək o biri heptapodun səsləndirdiyi eyni sözləri anlamağa nail olacağıqmı... Yaxşısı budur, otur, Heri, - kətili göstərib dedim, - Belə şeylər tezbazar olmur.

* * *

1770-ci ildə kapitan Kukun "İndevr" gəmisi Avstraliyanın Kuinslend sahilinə lövbər atır. Komandanın bir hissəsi gəminin təmiriyələ məşğul olan müddətdə yoldaşlarla torpağı tədqiq etməyə yollanan Kuk aborigen tayfa ilə rastlaşır. Matroslardan biri qarnından baxan balalarıyla ətrafda tullana-tullana gəzən heyvanı göstərib, aborigendən adını soruşur.

- Kenquru, - deyə yerli sakin cavab verir, elə o vaxtdan Kuk və komandası bu heyvanı belə adlandırır. Yalnız çox sonralar bu sözün "Sizi anlamıram" mənasına gəldiyini öyrənirlər.

Kuk və kenquru əhvalatını hər il mühazirələrimdə danışıram. Sonra bu tarixi faktın sudan duru uydurma olduğunu izah edirəm - əsil klassik lətifədir. Əlbəttə ki, tələbələrim əslində heptapodlar haqda lətifələr eşitmək arzusundadırlar, mənsə müəllimlik karyeramın sonunadək bu cür suallara cavab verməyə borcluyam. Əksər tələbələr sırf buna görə kursuma yazılıacaqlar. Mən də onlara Güzgü qarşısındakı zülmərimin köhnə videoyazlarını, həmçinin, digər linqvistlərin işlərini əks etdirən yazıları göstərəcəyəm. Başqa yadplanetlilər haçansa bizə baş çəkməyi lazımlı biləndə bütün bu təcrübələr heyrətamız dərəcədə faydalı olacaq, amma sözügedən yazıldan cəlbedici tarixçələri silib atmaq mümkün deyil.

Dilin öyrənilməsiylə bağlı lətifələrdən danışarkən ən sevdiyim mənbənin uşaqların doğma dilini mənim-səməsi fakı olduğunu deməliyəm. Həmin günü xatırla-

yıram. Beş yaşı var, uşaq bağçasından yenice qayıtmışan. Rəngli karandaşlarla şəkilləri rəngləyəcək, mənsətələbə işlərini qiymətləndirmə ilə məşgul olacağam.

- Anacan, - həmişə diqqət tələb edərkən istifadə etdiyin məşgul səs tonunu işə salaraq deyəcəksən, - Səndən bir şey soruşa bilərəm?

- Əlbəttə, əzizim.

- Rəğbət bəslənilən şəxs ola bilərəmmi?

Tələbə işlərindən gözümü çəkib sənə baxacağam.

- Nəyi nəzərdə tutursan?

- Bağçada Sharon dedi ki, onu rəğbət göstərilən şəxs elan ediblər.

- Belə de! Bəs niyəsini izah etmədi?

- Bu, böyük bacısı ərə gedəndə baş veribmiş. Sharon dedi ki, toyda yalnız bir nəfər həmin, nədir o, rəğbətli şəxs ola bilərmiş, onda da o seçilib.

- Deyəsən, başa düşdüm. Demək istəyirsən, Sharon gəlinin rəfiqəsi imiş.

- Hə də. İndi mən də xüsusi rəğbət ala bilərəm?

* * *

Heri ilə əlaqələr üzrə operativ mərkəzin yerləşdiyi xüsusi hazırlanmış baraka girdik. İçəridə hər şey sanki işgala, ya da əksinə, total evakuasiyaya yüksək hazırlıq gedirmiş kimi görünürdü. Təraşlı hərbçilər ora-bura gedir, bəziləri yaxınlıqdakı nəhəng xəritələr üzərində işləyir, başqalarısa iri elektron qurğular qarşısında otu-

rub mikrofonla nəsə danışırdılar. Bizi polkovnik Vebərə məxsus lap ucqar otağa ötürdülər. Kondisioner işləyən bu otaqda, nəhayət, sərinlənə bildik.

Bu günün nəticələrini ona qısa şəkildə danışdıq.

- Heç yerindən tərpənənə oxşamırsınız, - polkovnik bildirdi.

- İki sürətləndirəcək ideyam var, - dedim, - Amma əlavə cihazların gətirilməsinə razılıq verməlisiniz.

- Sizə daha nə lazımdır?

- Rəqəmsal videokamera və böyük monitor lazımdır, - deyib, ideyanın eskizini göstərdim, - İdeya yazını linqvistik deşifrə prosesinə bağlamaqdan ibarətdir. Sözləri ekrana köçürüb, kamerasının köməkliyi ilə yazılı cavabını qeydə alacağam. Güman edirəm, heptapodlar onlardan nə istədiyimizi tez anlayacaqlar.

Veber şübhəylə cızma-qaraya baxdı.

- Nəyə görə bunun yaxşı olacağını düşünürsünüz?

- Əvvəlcə yazısız dilin daşıyıcılarıyla edilən kimi standart prosedurla işləməyi qərara almışdım. Sonra ağlıma gəldi ki, onların yazısı ola bilər, olmaması mümkün deyil.

- Və bu, bizə nə deyir?

- Əgər yazılı mətnləri oxumaq üçün mexaniki vəstələri varsa, onda yazı işarələri kifayət qədər standart və azvariantlı olacaq. Və beləliklə, səslərdənsə işarələri qeydə almaq bizimcün xeyli asan başa gələcək. Təsəvvür edin, hərflərdən ibarət cümlə əvəzinə, həmin hərf-ləri səsləndirən şəxslə iş görmək istəyirsiniz.

- Fikriniz çatdı, - polkovnik Veber dedi, - Bəs onlara necə cavab verəcəksiniz? Özləri tərtib etdiyi sözləri göstərməklə?

- Əsasən, hə. Əgər heptapodların yazısında sözlərarası boşluq nəzərdə tutulubsa, onda qurduğumuz istənilən yazılı cümlə onlar üçün müxtəlif sonoqram parçalarından təşkil olunmuş səsli variantından xeyli anlaşılan olacaq.

Polkovnik kresloya yayxandı.

- Bilirsiniz ki, texnoloji imkanlarımızı bacardıqca az göstərməliyik.

- Başa düşürəm. Amma onsuz da ünsiyyət vasitələri olaraq bir sırə texniki cihazlardan istifadə edirik. Və əgər heptapodları yazılı ünsiyyətə cəlb edə bilsək, onda işlər xeyli sürətlə gedər.

Polkovnik Heriyə tərəf çevrildi.

- Siz bu məsələyə nə deyərdiniz?

- Məncə, əla fikirdir. Amma qorxuram, heptapodların monitordan oxumaqçün çətinlikləri yaransın. Güzgünün texnoloji cəhətcə bizim videomonitorlarla heç bir ortaq cəhəti yoxdur. Anladığımız qədərilə, orada nə piksel, nə də xətti ötürüçülər var, görüntü isə hansıa kadr bazasında yenilənmir.

- Düşünürsünüz, xətti ötürüçülər onların görüntünü qəbul etməsinə mane ola bilər?

- Mümkündür, - deyə Heri başıyla təsdiqlədi, - Amma dəqiqini bilməkçün yoxlamaq lazımdır.

Veber dərin düşüncəyə daldı. Bu, mənim üçün qətiyyən problem deyildi, amma ona görə əməlli-başlı müşkülə çevrilmişdi. Yeri gəlmışkən, hazırlıqlı əsgər kimi tez qərar verməyi bacardı.

- Xahişiniz qəbul olundu. Çavuşa müraciət edin, siz lazımlı vasitələrlə təchiz edər. Sabaha hər şey hazır olmalıdır.

* * *

On altı yaşın olanda bir yay gününü xatırlayıram. Onda müşayiətçi gözləyən qız özüm olacağam. Əlbəttə, sən də qarşısalınmaz maraqla, ona yaxşıca baxmaq üçün səbirsizlənərək mənimlə birgə gözləyəcəksən. Yanında rəfiqən olacaq – düşük Roksi adında ağbəniz məxluq.

- Ola bilsin, sizdə dərhal şərhlərinizi bölüşmək arzusu yaransın, - girişin böyük güzgüsü qarşısında özümüzə baxaraq deyəcəyəm, - Zəhmət olmasa, biz getməyincə dilinizi sakit saxlayın.

- Narahat olma, ana, - qımışacaqsan, - Elə edərik, heç nə başa düşməsin. Roksi, məndən bu gecə havanın necə olacağını soruştarsan. Onda deyəcəyəm ki, anamın müşayiətçisi barədə düşünürəm.

- Çatdı, - deyə, Roksi razılaşacaq.

- Qəti olmaz, - deyib, etirazımı bildirəcəyəm.

- Yenə başlama, ana, o, heç nədən duyuq düşməz.

- Cox sağ ol, həqiqətən, dahiyanə təsəllidir...

Azacıq gözləyəndən sonra Nelson arxamca gələcək, onu gənc xanımlara təqdim edəcəyəm və giriş qapısının yanında bir az dayanıb, ən mədəni şəkildə söhbətləşəcəyik. Biz getməyə hazırlaşanda Roksi sözərası səndən soruşacaq:

- Sənçə, bu gün hava necə olacaq?
- Dəhşət isti olacağı dəqiqdır, - sözünə Roksi hırıldayacaq.
- Doğrudan? - Nelson təəccüblənəcək, - Axı, soyuqlaşacağı haqda söz verdiklərini eşitmışdım.
- Belə şeylərə xüsusi müşahidəm var, - məsum sıfətlə deyəcəksən, - Yaxşı ki, yüngül geyinmisən, ana.

Dikilib gözlərinin içində baxacaq və xeyirli gecələr arzulayacağam. Onun maşını tərəfə gedəndə Nelson qayğılı halda soruşacaq:

- Deyəsən, nəyisə anlamadım.
- Boş şeydir, - vecsiz şəkildə deyəcəyəm, - Ailə zərafatıdır. İzahı uzun çəkər, fikir vermə.

* * *

Səhər Güzgü qarşısında növbəti proseduru təkrar edirdik, hərçənd, indi təkcə sözü səsləndirmir, həm də ekranda yazılmış formasını göstərirdim. "İnsan" deyib özümüzü işarə edir və beləcə təkrarlayırdım. Əvvəl-axır onlardan nə tələb olunduğunu anlayan heptapodlar böyük olmayan postamentdə dairəvi, səthi düz ekran quraşdırıldılar. Yadlardan biri nəsə dedi, sonra

bədən üzvünü postamentin dərinliyinə saldı, ekranda əlyazmanı xatırladan yana əyilmiş cizma-qara yarandı.

Cəld masanın yanına qayıtdıq və tezliklə iki paralel həcm müəyyənləşdirdim: birincisi, şifahi danışıqdan, ikincisi, onların yazı nümunələrindən. İlk baxışdan heptapodların yazısı daha çox loqogrammanın⁶ xatırladı ki, bu da böyük məyusluq gətirirdi, çünki onların şifahi mövzusunu mənimsəmək üçün bizə əlifba ilə işləmək asan olardı. Şübhəsiz, loqogrammalar da hansısa fonetik informasiyalardan təşkil oluna bilər, amma onları ayırmak xeyli çətin olacaq.

Güzgüyə yaxınlaşaraq bədən üzvlərimi onlara göstərib adlarını çəkməyə başladım (qol, barmaq, göz) və bu şəkildə onlardan uyğun terminləri öyrəndim. Heptapod bədəninin aşağı hissəsində sümük çıxıntılarıyla əhatələnmiş dəlik aşkarlandı; ola bilsin, ora qidalanmaq, yuxarıdakı isə nəfəs almaq və danışmaq üçündü. Bədəndə daha heç bir dəlik gözümə dəymədi, ona görə də ağız, yəqin həm də anal dəliyi funksiyasını yerinə yetirirdi, amma hələ bu cür sualların vaxtı deyildi.

İnformantlarımdan individual müraciət terminlərini - əgər varlarırsa, şəxsi adlarını öyrənməyə çalışdım. Cavablar tamamilə ifadə olunmaz idi, ona görə də Heriylə rahatçılığımız üçün heptapodlarımı Zinqirov və Cırçırama adlandırdım. Ümid edirdim, nə vaxtsa onları fərqləndirə biləcəyəm.

⁶ Loqogramma – Söz və onun əsasına uyğun gələn yazı növü. Loqogrammanın ən bariz nümunəsi “İdeoqramma” və “Heroqlif”dir.

Növbəti gün Güzgü qarşısına keçməmişdən əvvəl Heriyə dedim:

- Bu seansda köməyə ehtiyacım olacaq. Nə deyirsən?

- Əlbəttə, hə. Nə etməliyəm?

- Bizə fellər və onları göstərəcək üçüncü şəxs lazımdır. Mən sözü kompüterdə yazarkən həmin hərəkətləri göstərə bilərsənmi? Bəxtimiz gətirsə, heptapodlar o hərəkətləri təkrarlayacaq. İstifadə edəcəyin rekviziti hazırlamışam.

- Problem yoxdur, - əlini silərək cavab verdi, - Nə vaxt əmr etsən, hazırlam.

Sadə fellərdən başladığ; GƏZMƏK, TULLANMAQ, DANIŞMAQ, YAZMAQ və s. Heri rolunu qəti utancaqlıq göstərmədən oynadı. Fəal videokameralar ona zərrə qədər mane olmadı. Hər dəfə növbəti hərəkətdən sonra heptapodlardan soruşurdum:

- Bunu necə adlandırırsınız?

Bir az keçməmiş bizim oyunu anladılar. Cırcırama Herinin hərəkətlərini imitasiya etməyə başladı, bu müddətdəsə Zinqirov oradakı kompüterdə yazış monitorda göstərdiyi sözü eyni zamanda səsləndirirdi.

Şifahi söhbətin sonoqrammalarında "heptapod" kimi tərcümə etdiyimiz sözü tanıdım, sonoqrammanın digər hissəsi, görünür, fel formasını göstərirdi. Çox şüfür, deyəsən, onların da dilində isim və fellərin analogu vardı.

Yazıdasa çox çətin oldu. Hər şeydən qabaq, hərəkəti qeyd etmək üçün heptapodlar iki yox, bir loqogramma təsvir edirdilər. Əvvəlcə elə bildim, GEDİR kimi yazılır, obyektsə yalnız təsəvvür edilir. Bəs nəyə görə Zinqirov "heptapod gedir" deyirdi? Şifahi və yazılı ifadə niyə üst-üstə düşmürdü?

Sonra fikir verdim ki, bəzi hərəkət loqogrammaları HEPTAPODa oxşardır, sadəcə, müxtəlif yanlardan strixlər əlavə edilib. Yazıda onların felləri ismə affiks⁷ kimi görünə bilməsi inandırıcı idi. Əgər beləydisə, onda növbəti sual meydana çıxırdı: Zinqirov nəyə görə bir halda hərəkətin subyektini bildirən ismi yazır, digərində yox?

İstisnasız keçid fellərini yoxlamaq qərarına gəldim. Hərəkətin obyektiini bildirən sözü dəyişməklə çox şey əldə etmək olardı. Görüntü hesabıyla köməyimizə gələ biləcək şeylərdən alma və bir dilim çörək gətirmişdim.

- Yaxşı, - Heriyə dedim, - Yeməyi onlara göstər, sonra yeməyə başla. Birinci almanı, ardınca da çörəyi.

Kompüterdə "Bunu necə adlandırırsınız?"ı yazar-kən Heri qırmızıyanaq "conatan"ı göstərib, şaqqlıtiylə bir dişlək vurdu. Sonra proseduru çörəklə davam etdik.

Circirama otaqdan çıxıb, dərhal da balqabağa (ya da nəhəng qoz?) bənzəyən şeylə və jelatin şəkilli ellipsoidlə qayıtdı. O, balqabağı göstərəndə Zinqirov sözü

⁷ Affikslər – Kökdən avval və ya sonra qoyulan (prefiks və suffiks - sözünü və sözsonu) şəkilçilər.

səsləndirib loqogrammanı yazdı. Cırçırama balqabağı qıçları arasına soxanda şaqqıltılı səs eşidildi, geri qaytarandasa olduqca balaca görünürdü. Zinqirov bununda izahını səsləndirib, bizə xeyli iri loqogramma göstərdi.

“Balqabaq” sözü cümlədə işlənəndə sonoqraınma fərqli oldu. Aydındı ki, burada yiylilik halına oxşar nəyinsə yeri vardı. Böyük loqogramma qəribə görünürdü. Yaxşıca baxandan sonra fərdi loqogrammalar “balqabaq” və “heptapod” u xatırladan qrafik elementləri fərqləndirə bildim, amma sanki, əriyib bir-birinə qarışmışdılar. Bütün bu qarma-qarışqlığın arasındasa, yəqin ki, “yeyir” felini çatdırıran xeyli əlavə strixlər vardı. Necə yəni, bu, multisözlü liqatura⁸ idimi?!

Növbəti mərhələdə heptapodlardan yeyilmə aktı fonunda jelatin yumurtanın səsli və yazılı adını öyrəndik. “Heptapod jelatin yumurta yeyir” cümləsi təhlilə asan gəldi, gözlədiyim kimi, “jelatin yumurta” yiylilik hal şəkilçisilə birgə səslənirdi, amma bu cümlənin səliqəsi əvvəlkilərdən seçilirdi. Bu ikinci iri loqogrammanın yazılı forması ilk baxışdan heç nəylə uyğun gəlmirdi və onun təhlili xeyli vaxtımö aldı. Yekunda, məlum olduğu kimi, fərdi loqogrammalar təkcə bir-birinə qarışmamış, eyni zamanda, tərsinə orientrləşdirilmişdi.

⁸ Liqatura – Hazırkı vəziyyətdə birdəfaya fikirlə əlaqəli xeyli sözün mənasını verən simvol nəzərdə tutulur. Yerə aid dillərdə liqatura əsasən hərf, heca və nadir hallarda söz birləşmələrinə aid edilir.

Heptapod arxası üstə uzandı, jelatin yumurtasa ona çətinliklə yuxarıdan daxil oldu.

Hərçənd... İsim və keçidsiz felləri birləşdirən sadə söz birləşmələr loqogrammalarına qayıtdım. Əvvəllər bunlar natamam kimi görünürdü, amma indi fikir verdim ki, əslində, fellər qrafemi⁹ və güclü dağılmış formada “və/və ya” orietri ilə kombinasiyalaşmış HEPTAPOD sözü onların hər birində varmış.

O-ho-ho!

- Ay sizi düşüklər! - deyə Mizildandım.
- Nəsə olub? - dərhal Heri soruşdu.
- Onların yazısı tək-tək sözlərə bölünmür, - dedim,
- Cümləni sözlərdən ibarət loqogrammaları birləşdirmək yoluyla yazırlar, buna görə də loqogrammalar çevrilmiş və modifikasiyaya uğramış şəklə düşə bilir. Hələ bura bax! - Ona eyni loqogrammanın müxtəlif cümlələrdə necə fərqli yanlara çevrildiyini göstərdim.
- Belə çıxır, orientasiyadan asılı olmayaraq sözü asanlıqla oxuyurlar, - deyən Heri hörmətlə heptapodlara baxdı, - Məncə, bu, bədənlərinin radial simmetriyasına görədir. Əgər heptapodlar üçün xüsusi İRƏLİ istiqaməti yoxdursa, onda bu, nəyə görə yazılarında əksini tapmalıdır? Həə, olduqca fisqırıqdır!

Qulaqlarımı inana bilmədim, sən demə, “fisqırıq” sözünü “olduqca” epitetilə işırtımək istəyən adamla işləyirmişəm!

⁹ Qrafem – Yazı vahidi (əlifbada hərf, əlifbasız yazı sistemlərində heca işarəsi, heroqlif, ideoqramma və s.)

- Həqiqətən, maraqlıdır, - dedim, - Amma bu o deməkdir ki, fikirlərimizi heptapod dilində yaza bilməyimiz çox-çox çətin başa gələcək. Cümlələrini ayrı-ayrı sözlərə bölmək və onlardan yenilərini yaratmaq sadəcə mümkün deyil. Ən azından, rahat oxunulmasına nail olmaq üçün yazılarının ümumi qaydasını tapmaq lazımlı gələcək. Qısası, burada da səsli sonoqrammalar-dakı astagəllik problemiylə qarşılaştıq... Fərq yalnız qrafik səviyyədə olmasındadır.

Zinqirov və Circiramanın oyunun davamını səbrlə gözlədiyi Güzgüyə baxıb ağır-ağır nəfəs aldım.

- Uşaqlar, deyəsən, bizə rahat həyat arzulamırsınız.

* * *

Ədalətlə deməliyik ki, qarşılığında dilimizdən heç nə istəmədən, yadplanetlilər dillərini öyrətməklə insanlıqla yüksək hazırlıqlı əməkdaşlıq etdirilər. Bu müd-dət ərzində polkovnik Weber və əlaltıları onların qəribə gəlişinin gizli motivləri haqqında baş sindirirdilər, mən və Güzgülərdə işləyən başqa linqvistlərsə videokon-franslarda mütəmadi görüşürdük ki, heptapodlar dili barədə yetişdiyimiz yeni uğurları bir-birimizlə bö-lüşək. Primitiv videomonitorlarımız Güzgüyə nisbətən çox sönük, əməkdaşlarımsa heptapodlarımıdan daha uzaq görünürdü. Bütün köhnə və yaxşı tanıdıqlarım haradasa uzaqda, qəribəlik və məchulluqsa əllə toxunulacaq qədər yaxındaydı.

Mən həm də yadlara gəlisləri haqqında sual verməkdən, onlarla fiziki yaxınlıqda müzakirələr aparmaqdan, texnologiyaları barədə soruşmaqdan uzaqdım. Hələ ki, qarşılıqlı anlamaq perspektivlərinin təməlləri olan fonetika, qrafemika, lügət ehtiyatı və sintaksis üzərində çalışırdıq. Xoşbəxtlikdən bütün Güzgülərin heptapodları eyni dildə danışındı, ona görə də linqvistik məlumatlardan ibarət ümumi bank yaratmış, bütün cəhdərimizi buna səfərbər etmişdik.

Zəhmət və yanılmalarımızın ən başlıca mənbəyi isə, əlbəttə, onların yazısıydı: linqvistlərin "həqiqi yazı" adlandırdığına qətiyyən oxşamayan qrafik formaların qəribə tərzdə birləşdirilmiş topası. Bu mənada loqogrammalar nə bir sıraya, nə spirala, nə də xətti düzülüşün başqa formasına uyğun gəlmirdi, əvəzində Zinqirov və ya Cırcırıma "cümlə"ni nəhəng, inanılmaz çətin kinqlomerata¹⁰ çevirməyə bəs edən loqogramma yazırıdı.

Bütün bunlar oxucunun əvvəlcədən kontekstini bildiyi göndərişi anlamaq şərtlərinə söykənən primitiv yazı sistemlərini xatırladırdı. Belə sistemlər həddindən artıq məhdud formalı olur ki, informasiyanın universal daşıyıcısı olan həqiqi yazı rolunu uğurla oynaya bilsin. Amma yenə də heptapodların yalnız bu cür məhdud ənənəyə əsaslanaraq texnoloji zirvəyə çata bildiklərinə inanmaq çətin idi.

¹⁰ Kinqlomerat – Eyniköklü olmayan hissəciklərin nizamsız birləşməsi.

Bu mənada üç təxmindən danışmaq olardı, bunların da birincisi "Heptapodların həqiqi yazılı var, amma bizə göstərmək istəmirlər" dən ibarətdi (məlum bəndin altından polkovnik Veber ikiəlli imza atardı). İkinci bənd "Heptapodlar yalnız və yalnız öz texnologiyaları olmayan, amma başqalarının istifadə etmək gücü olan yazılız irqdır" kimi anlaşılırdı. Mənə ən çox maraqlı gələnsə üçüncü bənddi: "Heptapodlar bütün kriteriyalarıyla həqiqi yazıya uyğun gələn düzəxtli olmayan orfoqrafiyadan istifadə edir".

* * *

Təzəlikcə yuxarı sinifə keçdiyin vaxtlarda bir bazar səhərini xatırlayıram. Mən omletə yumurta qıranda, gecikmiş səhər yeməyi üçün masaya qablar düzəcəksən. Sinif yoldaşlarımla dünən gecə keçirdiyiniz yiğincadan danışarkən güləcəksən.

- Bütöv abzas! - deyəcəksən, - Görünür, hər şeyin bədənin həcmindən asılı olduğunu deyənlər zarafat etmirlər. Oğlanlardan çox içməmişdim, amma yerə sərlənmişdim, təsəvvür edirsən?

Mərhəmətli və neytral üz ifadəmi qorumağa çalışacağam. Bütün gücümü səfərbər etsəm də, burnunu sallayacaqsan:

- Yaxşı da, ana!
- Nə olub ki?
- Yəqin, mənim yaşımda sən də belə etmişən.

Doğrusu, heç vaxt belə şeylər etməmişdim, amma bunu sənə desəydim, gözündən birdəfəlik düşəcəkdir.

- Ümid edirəm anlayırsan ki, sükan arxasında oturmaq olmaz, əgər...

- Aman Allah, bilirəm də, ana, bilirəm. Qızını ləp axmaq hesab edirsən?

- Yox, əlbəttə, yox.

Düşünürəm ki, inanılmaz dərəcədə mənə bənzəmirən. Və yenə də heç vaxt mənim "klon"um olmayacağıni isbat edirsən. Ola bilsin, qəribəsən, cazibədarən, ürəyimin həqiqi sevincisən, amma heç vaxt özüm üçün yaratmaq istədiyim insana çevrilməyəcəksən.

* * *

Əsgərlər Güzgü çadırının qarşısında bizim üçün təchizatlı işçi otaqları olan trayler qoydular. Herinin traylerə tərəf getdiyini görəndə, qaçıb ona çatdım.

- Bu, semasioqrafik¹¹ yazı sistemidir, təsəvvür edirən?

- Nə, nə?

- Gedək, hər şeyi izah edim.

Onu otağıma gətirib, təbaşiri götürərək yazı lövhəsində axan əyri-üyrü xətlərdən ibarət dairə çəkdir.

- Bu, nə mənaya gəlir?

¹¹ Semasioqrafika – Şifahi forması olmayan yazı sistemlərindən biri. Semasioqrafikada işarə sözü deyil, birbaşa geniş mənanı əhatə edir.

- Dayanmaq qadağandır?
- Doğrudur, - lövhədə "Dayanmaq qadağandır" yazdım, - Elə bu cümlə də eyni anlamı verir, yalnız iki sözdən birinin mövzuya dəxli olur.
- Aydındır, - Heri başıyla təsdiqlədi.
- Linqvistlər bu yazı növünü, - deyə hərflərdən ibarət yazını göstərdim, - qlottoqrafik¹² adlandırırlar, o, mövzunu təqdim edir. İnsan dilinin bütün yazı formaları bu kateqoriyaya uyğundur. Bu simvolsa, - lövhədəki dairəyə işaret etdim, - bir az fərqlidir, mövzuya aidiyyatı olmadan da mənaları çatdırıran semasioqrafik yazı kimidir. Simvolu "şifrələdiyin" simvol və səs arasında heç bir əlaqə yoxdur.

- Və düşübürsən, heptapodların yazısı sırf bu şəkildə nizamlanıb?

- Hə. Bu günə qədər öyrəndiklərimə əsasən, belə düşünürəm. Bu, piktoqrafik¹³ yazı deyil, ondan da çətindir. Burada cümlə qurmaq üçün məxsusi qaydalar sistemi var, şifahi mövzunun sintaksis qaydalarına uyğun gəlməyən vizual sintaksis kimi.

- Vizual sintaksis? Misal çəkərək göstərə bilərsən?
- Əlbəttə.

Kompüter qarşısına keçdim, Circirama ilə dünənki söhbətin şəklini açıb, rahat görə bilməsi üçün monitoru Heriyə sarı çevirdim.

¹² Qlottoqrafiya – Fonasiya prosesində səs tellərini (qırılağı) tədqiq edən metodologiya, mütləq və təxmin edilən şifahi versiyası olan yazı sistemi.

¹³ Piktoqrafiya – Mənəni predmet, hadisə və hərəkətlərin şəkli vasitəsilə çatdırılan qədim yazı sistemlərindən biri.

- Onların danışq dillərində şəxs əvəzlikləri yiyəlik halında işlənir ki, subyekt, yoxsa obyekt olduğunu göstərə bilsin. Yazı dillərindəsə əvəzlik subyekt kimi qeyd olunur, ya da obyektin loqogrammadakı vəziyyəti feli loqogrammaya aid olur. Bura bax, - Fiqurlardan birini göstərdim, - Əgər HEPTAPOD bu cür paralel ştrixlərlə EŞİTMƏK felinə birləşirsə, onda bu, HEPTAPOD EŞİDİR mənasına gəlir. Amma əgər bu cür, - Başqa fiquru göstərdim, - maili ştrixlərlə birləşirsə, onda cümlə belə alınır: HEPTAPODU EŞİT. Bu model bəzi fellər üçün keçərlidir... İndisə başqa misal, - Digər şəkli açdım, - Bu loqogrammanın təxmini mənası belədir – ASANAYDIN EŞİTMƏK. Burada EŞİTMƏK loqogramması ilə ümumi elementləri görürsənmi? Yaxşı. Onda bu yeni loqogrammanı göstərdiyim iki vasitənin köməkliyi ilə HEPTAPOD loqogrammasına birləşdirib, HEPTAPOD AYDIN EŞİDİR və HEPTAPODU AYDIN EŞİDİN cümlələrini qura bilərsənmi? Maraqlı yeri burasıdır: səncə, AYDIN EŞİTMƏK loqogramması adı EŞİTMƏK-dən necə fərqlənir?

Heri diqqətlə baxıb başını tərpətdi.

- Deyəsən, “aydınlıq” ideyasını ortadakı bu ştrixləri yana döndərməklə ifadə edirlər.

- Tamamilə doğrudur. Məlum üslub xeyli felin tətbiqində istifadə olunur: oxumaq, yazmaq, görmək və s. Hərçənd, dairəkənarı əyriliklər mövzuyla paralellik təşkil etmir. Danışq dilindəki “aydınlıq” ideyası feli prefikslerlə, daha doğrusu, çıxıntılarla ifadə olunur, bu

prefiksler "eşitmək", "görmək" və "yazmaq" sözlərində fərqlidir. Yenə misallar çəkə bilərəm, amma düşünürəm, artıq ideyanı anlamışam. Bu, şübhəsiz, ikiölçülü vizual qrammatikadır.

Heri fikirli halda otaq boyu var-gəl etməyə başladı.

- De, görüm... İnsanların yazı sistemində buna bənzər nəsə varmı?

- Bəs necə! Məsələn, riyazi bərabərlik, musiqi və rəqs üçün notlaşdırma sistemi. Başqaları da var, amma əhatə dairələri o qədər məhduddur ki, onların köməkliyi ilə söhbətlərimizi yaza bilmərik. Heptapodların yazısı isə, düşünürəm, bunun üçün bizə imkan yaradı... Kaş, bu dili yaxşı biləydik! Bir sözlə, hesab edirəm, yaxşı inkişaf etmiş universal qrafik dillə iş görüdürük.

Heri qaşqabağını salladı:

- Demək istəyirsən, heptapodların yazı sistemi danışq dilindən fərqlənərək özbaşına mövcud ola bilən dildir?

- Elədir! Dəqiqlik üçün onu "Heptapod dili B" adlandıraq ki, səslə "Heptapod dili A"dan fərqlənsin.

- Dayan, tələsmə. Biri bəs edirsə, niyə iki dil? Və nəyə görə eşitdiyini yazmayasan? Axı, bu, işi çətinləşdirir.

- İngilis dilinə eyham vurursan? - məsumca maraqlandım, - Təəssüf ki, öyrənməyin asanlığı dil inqilabının başlıca hərəkətverici qüvvəsi deyil. Hepdapodlara gəldikdəsə, yazı və danışqları mədəniyyət və anlayış-

da elə fərqli rollar oynaya bilər ki, iki fərqli dilə yiylənmək yeganə dilin iki məxsusi variantından daha asan və məntiqli olar.

Heri sözlərim haqda xeyli düşündü.

- Deyəsən, başa düşdüm. Ola bilsin, heptapodlar yazımızı lüzumsuz hesab edirlər, çünki birinci dilin - danışığın təkrarıdır, biz də bu şəkildə ikinci ünsiyyət kanalını itiririk.

- Hə, bu xeyli inandırıcıdır. Əgər yazı dillərini nəyə istifadə etdiklərini aydınlaşdırı bilsək, onlar barədə çox şey öyrənərik.

- Güman edirəm, heptapodların yazılı danışiq dillərini anlamaqda bizə kömək etməyəcək.

Dərindən nəfəs aldım.

- Elədir. Amma A və ya B dilinin hansınısa inkar etməli olduğumuzu düşünmürəm, bizə ümumi yanaşma lazımdır. Yeri gəlmışkən, - monitora işarə etdim, - and içərəm ki, iş onların riyazi notlaşdırılmasına gələndə, ikiölçülü qrammatikanın öyrənilməsi sənə çox kömək edə bilər.

- Hə, əminəm, elədir. Məgər artıq riyazi mövzularda danışmağa hazırlıq?

- Hələ yox. Əvvəlcə onların yazı sistemlərini öyrənməliyik, sonra başqa problemlər üzərinə gələrik.

Herinin sifətində elə məyusluq yarandı ki, məni ixtiyarsız gülmək tutdu.

- Səbr, əziz cənab, səbr! Bu, nəcibliyin zirvəsi deyilmi?

* * *

Atan Havay adalarındaki elmi konfranslara qatılan zaman bizi özüylə aparanda, sənin altı yaşın olacaq. Sevincindən səyahətə bir neçə gün qabaqdan hazırlaşa-çaqsan, mənə vulkan, kokos və sörfinq haqqında xeyli sual verib, güzgünün qarşısında heyranedici "xula-xula" rəqsini məşq edəcəksən. Paltar və oyuncaqlarını yiğdiğin kiçik çamadanını ev boyu sürüyəcəksən ki, onu nə qədər apara biləcəyini təyin edəsən. Nəhayət, sevimli masaüstü oyununu çantama qoya biləcəyini so-ruşacaqsan, çünki çamadanında artıq yer qalmayıb, sənsə onsuz heç cür yola çıxa bilməzsən.

- Çox əşya yiğmişan, axı, - deyəcəyəm, - Orada o qədər maraqlı şeylər var, oynamağa vaxtin olmayacaq.

Dərin fikrə gedəcəksən, salladığın yanaqlarının qa-şına yaxın yerində iki batıq yaranacaq. Əvvəl-axır çamadanından bəzi oyuncaqları boşaltmağa razılaşa-çaqsan, amma səbrin tükənəndə şıltaqlıqla bildirəcək-sən:

- Havaya elə bu dəqiqə getmək istəyirəm!
- Arada gözləmək faydalı olur, - deyəcəyəm, - Cün-ki sonra daha çox həzz alırsan.

Amma yalnız əsəbi halda dodaqlarını gəmirəcək-sən.

* * *

Növbəti raportumda polkovnik Veberə başlangıç termin “loqogramma”nın adekvat olmadığını xəbər verdim, çünki bu termin hər qrafik şəklin yalnız bir sözü nəzərdə tutduğunu güman edir, amma heptapod qrafemlərinin bizim söz anlayışımızla heç bir əlaqəsi yox idi. Çoxmənali vasitə olduğu səbəbindən indiyə kimi məlum olan “ideogramma” terminindən istifadə etmək istəmədim, əvəzində “semaqramma”nı¹⁴ təklif etdim.

Məlum olduğu kimi, semaqramma insan dillərindəki yazılı sözə uzaqdən-uzağə uyğun gəlir. Öz mənası olur və başqa semaqrammalarla kombinasiyalardakı məhdudlaşdırılmamış uzunluqda formaya salınmış danışqlarda iştirak edə bilir. Ona tamamilə dəqiqlik tərif verə bilməmişik, yəni, indiyə kimi hələ heç kim yaxşı tanış olan insan sözünü qüsursuz çərçivəyə sala bilməyib.

Cümlə səviyyəsində hər şey daha çətin və azdırıcı olurdu. Danışq dili olmayan “Heptapod B”nin bizim punktuasiyalarla¹⁵ analoqu yox idi, sintaksi semaqamların müxtəlif vasitələrlə kombinasiyalasdırılmaşıyla təsvir olunur və məna sintaqmalarının¹⁶ yoxluğu

¹⁴ Semaqramma termini mövzunun hansısa hissəsinin mənasını çatdırıran şəkil və ya simvolu ifadə edir.

¹⁵ Punktuasiya — Dilçiliyin durğu işarələrindən bəhs edən bölməsidir. Punktuasiya durğu işarələrindən istifadə qaydalarının cəmi olub, orfoqrafiya və kalliqrafiya ilə birlikdə yazı qaydalarının nizama salınmasında xüsusi qiymətə malikdir.

¹⁶ Sintaqma — Sintakmatikanın vahididir. Semantik-qrammatik-fonetik zərurət prinsipindən yaranan sözlər toplusudur.

səbəbindən, onları ayırd etməyə ehtiyac yaranmırıldı. Ona görə də heptapodun istədiyi qədər birləşdirdiyi senogramdan yaranan hər kinqlomerat cümləyə çevrilirdi. Bu qüdrət qarşısında məgər "cümlə", "abzas" və ya "səhifə"ni məhdudlaşdırmaq olar ki?

"Heptapod B" dilində cümlə nəhəng ölçüyə gələndə, quruluşuna görə çox gözəl vizual təəssürat yaradırdı. Qarşımıda kursiv üslubunda çizilmiş çoxsaylı möcüzəvi emblemlər, müxtəlif vəziyyətlərdə bir-birinə narın şəkildə geyindirilmiş, amma sonda oxunulması üçün heyrətamız dərəcədə balanslaşdırılmış dairəvi daraqlar göründüm. Görə bildiyim ən böyük cümlələr mənə psixoloji, demək olar, hipnozedici video-kliplərin yaratdığı izaholunmaz effektlə təsir edirdi.

* * *

Kollec diplomunu alan vaxtı çəkdirdiyin şəkli xatırlayıram. Fotoqraf səni dəlisov pozada çəkəcək: akademik papağın yana əyilib, bir əlinlə eynəyini düzəldir, digərinisə maraqlı tərzdə belinə qoymusən, altdan köhnə şort, dar, qoluaçıq bluzdan başqa heç nə geyinmədiyini göstərmək üçün mantonu qəsdən geniş aralamaşın.

Məzun gecəni xatırlayıram. Məni həm Nelsonun, həm atanın, həm də onun yanındakının eyni vaxtda bir yerdə görməyim əsəbiləşdirəcək. Gecə uzunu məni sınıf yoldaşlarına təqdim edəcək və dayanmadan onları

qucaqlayacaqsan. Mənsə bir zamanlar əlinin su fontanına çatması üçün qucağıma alıb qaldırdığım həmin balaca qızın indi necə fərəhləndirici, gözəl və boyca məndən hündür qadına çevrildiyinə baxaraq sakitcə dayanacağam. İnana bilməyəcəyəm ki, gözünün üstünü örən şlyapada yatağımdan sürüşüb yerə düşən, qarderobumdan götürdüyü paltar və dörd rəngli şarfi-mı arxasınca sürüyən balaca qız budur.

Kollecdən sonra maliyyə analitiki işini seçəcəksən. Heç vaxt işinin nədən ibarət olduğunu anlamayacağam, hətta pulun üzərində niyə belə hökm etdiyini başa düşməyəcəyəm. Əlbəttə, istəyərdim, maliyyə imkanına görə yox, ürəyincə iş tapasan, amma bunu sənə deməyəcəyəm. Anam niyə sadəcə yuxarı siniflər üçün ingilis dili müəllimi olmadığımı heç vaxt anlaya bilmədi. Seçdiyin peşə ilə məşğul olduğunçün xoşbəxt görünəcəksən, bu da mənə bəs edəcək.

* * *

Budur, nəhayət, Güzgülər qarşısında işləyən alimlər yiğilib, heptapod terminalogiyasını elementar riyaziyyat və fizikaya tətbiq etməyə başladılar. Linqvist və fiziklər cüt-cüt işləyirdilər: biri danışır (əgər buna danışmaq demək olarsa), digəri alınan informasiya üzərində baş sindirirdi. Fiziklər mən və əməkdaşlarımı yadplanetli şüurla ünsiyyət sisteminin artıq mövcud olduğunu göstərdilər. Bu sistemin bünövrəsində riy-

ziyyat dayanırdı, əvvəlcə onlar yalnız radioteleskoplar üçün nəzərdə tutulmuşdu. Yadlarla vasitəsiz danışiq ünsiyyəti saxlamaq üçün riyaziyyatı əsas kimi götürdük.

Hesab bölməsiylə xeyli uğur əldə etdik, amma cəbr və həndəsəyə gələndə işimiz axsadı. Heptapodlara təbii görünməsi üçün anatomiyalarını nəzərə alaraq əvvəl-axır perpendikulyar kordinat sistemini dairəvi ilə əvəzlədik, amma heç bu yanaşma da məhsuldar olmadı. Vəziyyət bundan ibarətdi ki, yadlar onlardan nə istədiyimizi sadəcə anlamırdılar.

Elə fiziki materiya haqda söhbətlərimiz də faydasız oldu. Yalnız kimyəvi elementlər kimi ən konkret anlayışlarda elə də çətinlik çəkmədik; Mendeleyev dövri cədvəlini təqdim etməyin ilkin cəhdlərində heptapodlar onun ideyasını mənimşədilər. Amma söhbət daha abstrakt ideyalara gedib çıxanda, onlara eyni uğurla uşaq nağıllarını da danışmaq olardı.

Heptapodlara fizikanın əsas anlayışları həcm və sürəti çatdırmağa çalışdıq ki, uyğun terminləri ala bilək, amma yadlar gözlənilmədən bizdən bunu incələmək kimi sadə xahiş etdilər. Təbii arealla əlaqəli dərkətmə xətasının mümkünüyünü nəzərə alıb, fiziki təcrübələri *strix* rəsmləri, fotosəkillər və animasiya videoçarxları ilə gücləndirmək istədik. Nə fayda! Keçən günlər heç bir irəliləyiş vəd etmir, artıq hesabatın müddəti həftələrlə ölçülür, fiziklərsə ruh düşkünlüğünə qapılırdılar.

Linqvistlərsə, əksinə, əmin şəkildə irəliləyirdilər. "Heptapod A" danışiq dili qrammatikasının deşifrəsin-də əhəmiyyətli uğurlar əldə etmişdik. Gözlədiyimiz kimi, insan dillərinin quruluş modellərinə bənzəmirdi. Tamamilə müstəqil söz düzülüşü və ya tabeli mürəkkəb cümlələr kimi çoxdərəcəli çərçivəli konstruksiya idi. İnsan beyni artıq ikinci-üçüncü konstruksiyalarda danışiq ipinin ucunu itirir. Şərti söhbətlərdə əsas və tabeli mürəkkəb cümlələrdə fel formalarının spesifik yanaşması olmur, hərçənd, insan dillərindəki universal qanunlardan biri elə budur. Adət olunmamış, hətta xeyli qəribədir, amma mütəxəssis anlaması üçün kifayət edir.

Ən çox maraq kəsb edən ikiölçülü "Heptapod B" dilinin morfoloji və qrammatik prosesləri oldu. Sema-qrammanın növlərindən asılı olaraq variantları ya bəzi ştrixlərin əyriliyi, ya qalınlığı, ya da dalgalı olmasına, eləcə də, ya "və/və ya" radikallarının¹⁷ həcmində nisbətən onların üçüncü radikaldan silinməsi, ya da orientasiyalarının dəyişilməsiylə və yaxud daha müxtəlif vəsitələrlə müəyyənləşirdi. Bunlar qalan başqa semaqrəm-malardan izolyasiya edilə bilinməyən suprasegment¹⁸ qrafemlər idi. Heç insan dillərindəki kalliqrafik¹⁹ stilin xarakteristikası da deyildilər, çünki məğzi birmənalı

¹⁷ Radikallar – bir birləşmədən digərinə dəyişikliksiz keçən hissəciklər qrupu.

¹⁸ Suprasegment – Dövrü sistemin istənilən mənasına aid olan işarə və ya işaretlər.

¹⁹ Kalliqrafiya – Xəttatlıq sənətinin elmi adıdır - işaretlərin ekspressiv, harmonik və incə zövqlə tərtibatı incəsənəti.

məntiqi ardıcılıq və qoşamənalı olmayan qrammatikaya əsaslanırıdı.

Heptapodlardan mütəmadi soruşurduq ki, niyə gəliblər. Və hər dəfə "baxmaq" və "tamaşa etmək" cavabını verirdilər. Həqiqətən də, zamanla susub bizi izləməyi üstün tutur, suallara cavab verməkdən boyun qaçırırdılar. Ola bilsin, alim idilər. Ya da turist. Dövlət Departamentinin təlimatına görə, hamımızın yadplanetlilərə bəşəriyyət haqda bacardıqca az məlumat vermək kimi öhdəliyimizvardı, hərcənd, bu qaydaya riyət etmək çətin deyildi, çünki heptapodlar heç nə soruşturdular. Əslində, kimliyindən asılı olmayaraq heç də sadəcə maraq naminə gələnə oxşamırdılar.

* * *

Xatırlayıram, bir dəfə sənə yeni paltar almaq üçün ticarət mərkəzinə gedəcəyik. Onda sənin on üç yaşın olacaq. Maşının oturacağıni balaca uşaq kimi didib-dağıdacaq, sonra məşhur top-modellərdəkinə bənzətdiyin, amma qəsdən səliqəsiz hördüyün saçlarını alnından yana itələyəcəksən.

Maşını dayanacaqda yerləşdirərkən mənə işgüzər-casına təlimatlar çatdıracaqsan.

- Oldu, ana, mənə hansısa kredit kartını ver, uzağı iki saatdan sonra giriş qapısında görüşərik.

- Heç ağlına da gətirmə, - deyə hökküldəyəcəyəm, - Bütün kredit kartları özümdə qalacaq.

Sifətin solğun gərginliklə dolacaq. Maşından düşəndən sonra əminliklə böyük girişə tərəf gedəcəyəm. Yolumdan dönməyəcəyimə əmin olarkən planlarına yenidən baxacaqsan.

- Yaxşı, ana, yaxşı. Mənimlə gedə bilərsən, amma bir neçə addım arxada, qoy heç kim birlikdə olduğu muzu düşünməsin. Əgər dostlarımdan kimisə görsəm, dayanıb səhbət edəcəm, sənsə yoluna davam edərsən, oldumu? Sonra sənə çataram.

Dayanıb yerimdə donub qalacağam.

- Üzr istəyirəm?! Deyərsən, səninçün hansısa xidmətçi, ya da mutant qohumun deyiləm ki, mənə görə utanasan.

- Yaxşı da, ana! Səni kiminsə yanında görməsini istəmirəm.

- Nə danışırsan?! Artıq bütün dostlarınla tanışam, hamısı evimizdə olublar.

- Bu ki fərqli məsələdir! - sanki mənə bəzi şeyləri izah etməyin lazım olduğunu əsas tutub deyəcəksən, - Ora evdir, bura dükan.

- Nə fərqi var ki?

Əsəbindən partlayacaqsan.

- Heç vecinə də deyiləm! Özümü xoşbəxt hiss etməyimçün heç barmağını da tərpətmirsən!

Bəs, axı, son zamanlara kimi mənimlə alış-verişə getməyi sevirdin... Və həmişə təəccüblənəcəyəm ki, bir fazadan digərinə keçməkçün niyə belə tez böyüyürsən.

Yanında yaşamaq hərəkətli hədəfi vurmaq kimidir.
Həmişə gözləntilərimdən qabaqda olacaqsan.

* * *

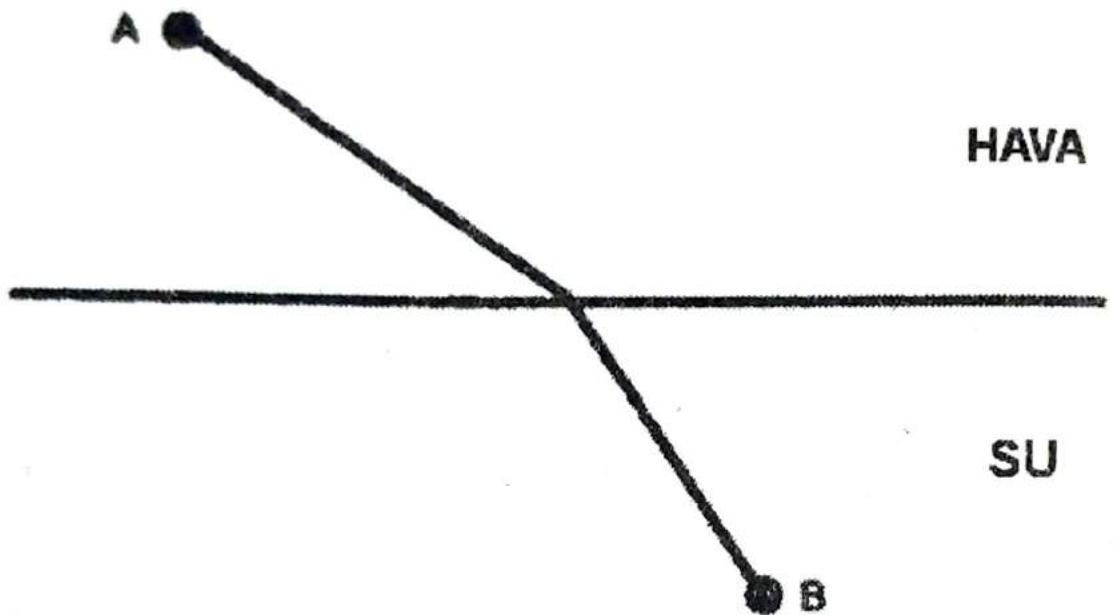
"Heptapod B" dilində adı diyircəkli qələmlə sadə kağız üzərində yazdığını cümləyə baxdım. Əvvəlki qeydlərim kimi formasız görünürdü, amma bu dəfə sanki səliqəli daraqlarına külünglə zərbə endirib, sonra çiliklərindən onu pintiliklə yenidən yaratmışdır. Artıq masamın üzərində sərinkeşin qovduğu hava altında oynışan səliqəsiz çizilmiş semaqrəmmalardan ibarət xeyli kağız topası vardı.

Şifahi forması olmayan dili öyrənmək olduqca qəribəydi. Səsləndirməsini təcrübədən keçirmək əvəzinə, gözlərimi yumub semaqrəmmani göz qapağımın içəri tərəfində canlandırmağa çalışırdım.

Qapı döyüldü, cavab verməyə macal tapmamış işıq saçan Heri özünü otağa saldı.

- Illinoys fizika yönündən dəstək aldı!
- Nə yaxşı! Qəşəng! Bu, nə vaxt baş verdi?
- Bir neçə saat qabaq. Özüm də elə indicə video-konfransda xəbər tutmuşam. Sənə də göstərim?
- Lövhədəkini silə bilərsən, artıq lazım deyil.
- Əla.

O, təbaşir parçası götürüb sxem yazdı:

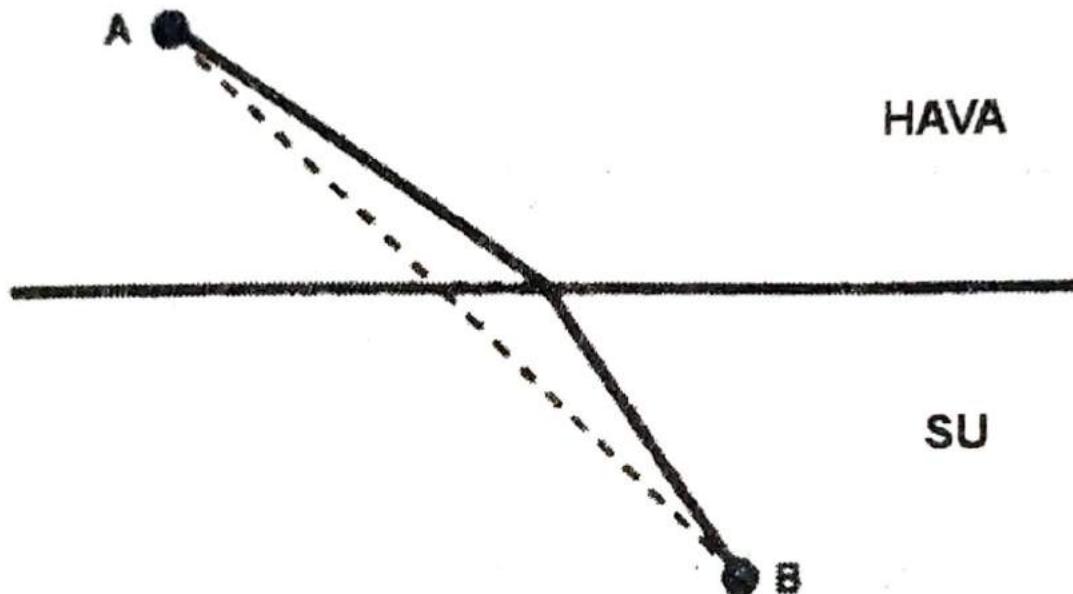
- Budur. Bu, havadan suya düşən işığın sınma trayektoriyasıdır. İşıq şüası sınma koeffisenti fərqli olan suya çatana qədər düz gəlir. Onda şüanın istiqaməti fərqlənir. Yəqin, əvvəllər bu haqda eşitmışən, elə deyil?

- Məktəb programından, - deyə, başımla təsdiqlədim.

- Deməli, belə. İşığın səyahət etdiyi trayektoriyanın bircə maraqlı xüsusiyyəti var. Bu da, A və B nöqtələri arasındaki bütün mümkün istiqamətlərin ən sürətlisi olmasıdır.

- Təkrarla, zəhmət olmasa!

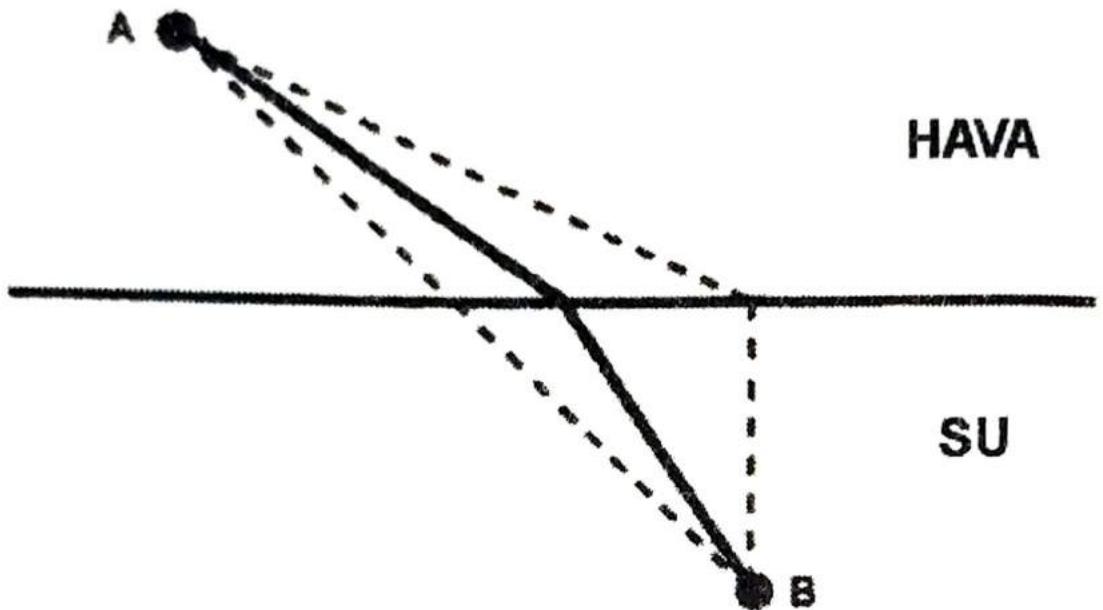
- Onda gəl, sadəcə maraq xatırınə təsəvvür edək ki, işıq şüası düz gedir, - deyən Heri çəkdiyi şəklə qırıq xətlər əlavə etdi.

- Bu, trayektoriyanın ən qısa, fərziyyəvi yoludur. Amma işıq suda havaya nisbətən yavaşıyır, bu zaman suda əvvəlkindən daha çox yol qət edir, ona görə də şüarın A-dan B-yə kimi getməsinə əslində olandan da-ha artıq vaxt lazım olur.

- Hə, bunu başa düşdüm.

- İndisə təsəvvür edək ki, işıq belə gedir, - O, ikinci xətti artırıldı.

- Burada sudakı yol azaldı, amma ümumilikdə traiyektoriya uzanmış oldu. Deməli, bu fərziyyəvi yol da əslindəkindən çox zaman tələb edəcək.

Heri təbaşiri yerinə qoyub, ağarmış barmağını səmin üzərinə basdı.

- İstənilən fərziyyəvi səyahət işığın realda getdiyi yoldan daha çox vaxt tələb edir. Başqa sözlə, işiq həmişə ən sürətli yolu seçir. Pyer Fermanın irəli sürdüyü Kiçik Zaman Prinsipi²⁰ də elə budur.

- Hmm... Maraqlıdır. Və yadlar məhz buna reaksiya verdilər?

- Elədir! Illinoys Güzgüsündəki Murhid, Ferma Prinsipinin animasiyasını göstərib, heptapodlarsa dərhal çarxi təkrarlayıblar. İndi Murhid onlardan prin-

²⁰ Məşhur fransız riyaziyyatçı Pyer Fermanın (1601-1665) geometrik optikada başlanğıc nöqtədən son nöqtəyə gedən işiq şüasının asan yolu deyil, məhz vaxtı minimallaşdırın yolu seçməsini ifadə edən postulatdır.

sipin simvolik yazılışını almaq üzərində çalışır, - deyə Heri sevinclə bildirdi, - Olduqca fisqırıqdır, hə?

- Həqiqətən, fisqırıqdır, - razılaşdım, - Amma bəs necə ola bilər, Ferma prinsipinə indiyədək rast gəlməyim? - Masadan ağır qovluğu götürüb əlimdə silkəldim. Bu, heptapodlarla söhbət üçün linqvistlərin fiziki savadsızlığını aradan qaldırmağa kömək edəcək tövsiyə xarakterli məlumatlar idi. – Burda Plank həcmi və bu tipli şeylər haqqında boş-boş məlumatlar olsa da, işığın sınmasından bir kəlmə də yoxdur.

- Deməli, sizə faydalı ola biləcək şeyləri düz tapmamışıq, - zərrə qədər utanmadan Heri cavab verdi, - Əslində kifayət qədər qəribədir ki, ilk irəliləyiş məhz Ferma prinsipiylə oldu... Görürsənmi, onu sözlərlə anlatmaq çox asandır, amma dəqiq riyazi izah üçün adı riyaziyyat yox, silsiləli hesablama lazım olur. Əlbəttə, güman etmişdik ki, irəliləyiş gec-tez cəbr və ya həndəsənin hansısa sadə teoremiylə baş tutacaq.

- Doğrudan da qəribədir. Düşünürsən, heptapodların asanlıq və çətinlik anlayışları bizimkiylə üst-üstə düşmür?

- Elədir! Ona görə də onların Ferma Prinsipini necə formaya saldıqlarını görməkçün səbrsizlənirəm, - O, həmişəki kimi, otağımı addımlarıyla ölçməyə başladı, - Əgər heptapodların onların variasiya hesablama versiyası daha asandırsa, onda cəbrin ekvivalentləri də... Onda fizika ilə niyə yerimizdə saydığımız aydın olacaq. Görünür, bütün riyazi sistemləri bizimkiylə müna-

sibətdə kəlləmayallaqdır! Yeri gəlmışkən, bu abstrakt-lara, - Heri əlimdəki qovluğu göstərdi, - mütləq yenidən baxacağıq, narahat olma.

- Güman edirsən, Ferma prinsipindən fizikanın digər sahələrinə keçə biləcəksiniz?

- Niyə də yox? Fizikada buna bənzər xeyli mövzu var.

- Örtülü bədənin yüksək sahələrinin dəbli prinsipləri kimi? Fizika həmişə belə minimalistdır?

- "Yüksək" sözü səni azdırıb. Bilirsənmi, Ferma bu prinsipi tam həll edə bilməyib. Əslində, belə hallar da var ki, işıq istənilən fərziyyəvi yoldan daha artıq zaman tələb edən trayektoriya seçilir. Belə desək, doğru olardı: işıq həmişə eksperimental yolu seçilir, daha doğrusu, səyahət vaxtını ya azaldır, ya da artırır. Minimumla maksimum ümumi riyazi xüsusiyyətlərdir, ona görə də hər iki situasiya eyni dərəcədə qeydə alınır. Yəni, indi Fermanın Variasiya Prinsipindən danışmaq qəbul olunub.

- Dedin, xeyli analoji prinsip var?

- Fizikanın bütün qollarında, - deyib, başıyla elə təsdiqlədi, sanki bu qollar qarşısındakı masanın üstündəydi, - Demək olar, istənilən fiziki qanunu variasiya prinsiplə təqdim etmək mümkündür. Aralarındaki yeganə fərq ekstremal məğzin məhz hansı atributu qəbul edəcəyindədir. Bu, optikada zamandır, mexanika və ya elektromaqnitizmdəsə nəsə başqa şeydir, amma bütün variasiya prinsipləri üçün riyazi təqdimetmə eynidir.

- Deməli, heptapodlardan Ferma prinsipinin riyazi təsvirini ala bilsən, onda qalanlarını da anlayacaqsan?

- Aman Allah, buna ümid edirəm! Deyəsən, nəhayət, onların fizikasına açılan pəncərəyə boyvana biliyrik... Bu işi qeyd etmək günah olmazdı, - deyən Heri qəfildən dayanıb mənə baxdı, - Ey, Luiza, nahar edəkmi? Qonaqlıq məndən!

Etiraf edim, o, məni azca təəccübləndirdi.

- Əlbəttə.

* * *

Sən yeriməyə başlayanda, hər gün münasibətlərimizin asimetriyası haqda sübutlar görəcəyəm. Həmişə harasa qaçacaqsan, dirsək və ya dizini əzəndə ağrını ağrım kimi hiss edəcəyəm. Sanki dayanmadan mənə xəstəhal təəssürat ötürən, amma mühərriklərinin əmrlərimi heç də eşitməyən sensorlu sinirlərdən ibarət ərköyün bədən üzvüm yaranacaq. Bu ki düzgün deyil! İmzaladığım müqavilədə belə bənd yox idi axı...

* * *

Ferma Prinsipinin nailiyyətindən sonra elmi mövzular diskussiyası daha məhsuldar hesab olundu. Məsələ heptapodların fizika anlayışının dərhal aydınlaşmasında deyildi, sadəcə bunun tətbiqi münasibətləri yavaş-yavaş inkişaf etdirirdi. Herinin sözlərinə görə,

onların fizikası bizimkiylə həqiqətən də kəlləmayallaq mütənasib idi, məsələn, bizim integral hesablamalar- dan sonra aydınlaşdırduğumız atributları heptapodlar elementar misal kimi qəbul edirdilər. Örnək kimi Heri mənə bunlardan birini izah etdi, bu da fiziki jarqonda aldadıcı məna verən və "zamanda yer dəyişən kinetik və potensial enerji arasındaki fərq"ı təqdim edən adı "hərəkət" sözüydü. Bizimcün hesablanan şeylər onlara görə bəsit anlayışlardı.

Öz növbəsində heptapodların atributlarının aydın- laşmasında istifadə etdikləri riyazi hesablamalarda bi- zimcün fundamental (məsələn, sürət kimi) hesab olu- nurdu. Heri onların riyaziyyatını "olduqca möcüzəvi" kimi xarakterizə edirdi. İnanılmaz olsa da alımlər gös- tərdi ki, heptapodların riyaziyyatı bizimkinin ekviva- lentidir: diametal ziddiyyətli yanaşmalara əsaslanalar da, hər ikisi eyni fiziki kainatı təsvir edirdi.

Fiziklərin gətirdiyi, amma səmərəsiz görünən bəra- bərliyi həll etməyə çalışırdım. Nə "hərəkət" kimi atri- butların gerçek tərkibini tuta, nə də onların məğzini elementar səviyyəyə gətirməyin yolunu özümə izah edə bilirdim. Bu halda mənə xeyli tanış olan termin- lərlə məsələni formalasdırmaq qərarına gəldim: əgər Ferma Prinsipi onlara işığın sınma fenomenini sadə şe- kildə izah edirsə, onda heptapodlar fiziki dünyani necə görür? Minimum və maksimumu onlara asan qəbul elətdirən nədir?

* * *

Sənə darıxdırıcı qəhvəyi gözlərim yox, atanın mavi gözləri miras qalacaq. Atanın gözlərinə baxdığını kimi, oğlanlar (və kişilər) də sənin gözlərinə heyrətlə baxacaq və nadir qətranabənzər saçlarına (mənim kimi) heyranlıq duyacaqlar. Pərəstişkardan korluq çəkməyəcəksən.

Atanın evində keçirdiyin istirahət günlərindən evimizə qayıdacağını xatırlayıram. Onda on beş yaşın olacaq və həmin vaxtlar görüşdüğün oğlan barədə atanın soruşduğu israrlı suallara təəccüblənib qəzəblənəcəksən. Yorğun halda divanda uzanıb, atanın ağıldan getdiyinin nişanələrini ətraflı saymağa başlayacaqsan.

- Təsəvvür edirsən, mənə nə dedi? "Bu südəmərləri yaxşı tanıyıram", - gözlərini süzdürüb ciynini çəkəcəksən, - Guya mən tanımiram...

- Onda günah görmə, - deyəcəyəm, - O atadır və bununla heç nə edə bilməz.

Dostlarınla görüşdüğünü görərkən, hansısa oğlanın məsumluğunundan istifadə etməsindən narahat olmayacam, amma bir az dərindən düşünərkən, bu, məni həqiqətən də narahat etməyə başlayacaq.

- O, uşaq qalmağımı istəyir. Döşlərim çıxandan mənimlə necə rəftar edəcəyini bilmir.

- Hə, bu məsələ atanı bir az heyrətləndirir. Bu zərbədən ayılması üçün ona vaxt ver.

- Axı bu məsələ bir il qabaq baş verib, ana. Atam nə qədər belə davam edəcək?!

- Əzizim, doğmaca atamın lap çoxdan böyüdüyünlə barişdığını eşitsəm, birinci sənə xəbər verəcəm.

* * *

Linqvistik videokonfransların birində Massaçuset Güzgüsündən Sisneros çox maraqlı sual qoydu: "Hetapod B" dəki cümlənin yazılışında semaqramma tərtibinin xüsusi qaydası varmı? Bilirdik ki, "Heptapod A" da sözlərin nizamı əhəmiyyət kəsb eləmir: yaddan eyni şifahi cümləni təkrarlamasını xahiş et və yəqin sözlərini tamamilə başqa nizamda qurar, əlbəttə, belə etməməyi əvvəlcədən ona bildirməsən. Ola bilərmi, yazıda da sözlərin nizam qaydası mövcud olmasın?

Bu məqamadək yalnız "Heptapod B" dəki cümlənin bütöv formasına baxırdıq. Anladığımız qədərilə, oxunuşda cümlədəki semaqrammaların diqqətəlayiq nizamı mövcud deyildi: yuvanın istənilən çətin yerindən başlayıb, qarmaqarışlıq budaqlarla gəzmək olardı və hara gedirsən, get, vahid mənanı anlayırdın. Oxumağı az-çox bacarırdıq, bəs yazmağı neyləməliydik?

Növbəti gün Circirama və Zinqirovdan xahiş etdim ki, hazırlarını göstərmək əvəzinə gözlərimin qarşısında böyük semaqrammalar yazsınlar, razılaşdılar. Sonradan bu seansın videoyazısını şifahi cümlələrin kompüter transkripsiyası ilə tutuşduraraq diqqətlə izləməyə başladım.

Nəhayət, söhbətimizin ən uzun cümləsini seçdim. Orada Cırcırama xəbər verirdi ki, heptapodlar planetinin iki Ayı var (biri ikincidən xeyli böyükdür), atmosferlərinin üç əsas qazı azot, arqon və oksigendir, səthinin yarısı suyla örtülüb. Şifahi cümlənin ilk sözləri hərfi mənada təxminən belə görünürdü: "bərabərsizlik-ölçüçə-daşlar-orbitdə başlıcası-ikincisəviyyəliyə-münsibətdə".

Sonra bu cümlənin başlanğıc və son məqamlarını videoplyonkada qeyd edərək ayrılmış seqmenti asta tempdə oxutmağa başladım, qara tüklü ipdən böyük semaqrammanın qəliz hörümçək torunun necə çıxdığını diqqətlə izlədim. Bu seqmentə bir neçə dəfə baxdım. Əvvəl-axır birinci ştrixin bitdiyi, ikincininsə hələ başlamadığı məqamda plyonkanı saxladım: stop-kadrda yeganə dalğavari xətt görünürdü.

Bu başlanğıc ştrixi tamamlanmış cümləylə müqayisə edərkən gördüm ki, ştrix cümlənin bir neçə hissəsində iştirak edir: digər elementlərdən fərqlənən determinativ²¹ rolundakı OKSİGEN semaqrammasından başlayaraq üzə-üzə iki Ayın ölçülərinin müqayisə edildiyi morfemə axır, sondasa başlıca dayaq nöqtəsi OKEAN semaqrammasında bitir. Və Cırcıramanın ən birinci cızdığı bu arasıkəsilməz dalğavari xəttin yalnız bir mənası ola bilərdi: heptapod yazmağa başlamamışdan

²¹ Determinativ – Məhdudiyyətin qrammatik məğzini ifadə edən ismi göstərici (artıkl və ya yer zərfliyi).

cümlənin bütün semaqrammalarını necə yerləşdirəcəyi və əlaqələndirəcəyini əvvəlcədən bilməliydi.

Aydınlaşlığı kimi, başqa strixlər də cümlənin bir hissəsindən digərinə keçid edir, onları bir-birinə elə bağlayırırdı, bir ötürməni belə ixtisar edə bilmirdin, əks halda gərək cümləni bütünlük lə yenidən yazaydın. Beləliklə, heptapodlar cümləni semaqrammaların köməyilə yazmışdılar, əgər belə demək mümkünsə, əvəzinə onu individual semaqlamma yaranan ayrı-ayrı çox-funksiyalı strixlərlə qururdular.

Əvvəllər də, xüsusilə, ərəb əlifbasının iştirakıyla, yüksək dərəcəli incə fərqlərlə qurulmuş kalliqrafik yazılar görmüşəm. Hərçənd, bu heyrətamız incəsənət işləri "yüz ölçüb, bir biçən" təcrübəli nəqqaş-kalliqraflar tərəfindən işlənib hazırlanıb. Heç kim bu qəliz konstruksiyarı söhbətin tələb etdiyi sürətdə bədahətən yaza bilməz... Ən azından, heç bir insan.

* * *

Haçansa komediya aktrisasından eşitdiyim və yardımda qalan belə fikir var:

Özümü ana olmağa hazır hiss etdiyimə əmin deyiləm. Üç uşaqlı rəfiqəmgildə olanda, ona sual verdim:

- Qulaq as, - dedim, - tutaq ki, uşağa qalmağa risk elədim. Bəlkə, o böyüyəndə bütün bədbəxtliyinə görə məni günahlandıracaq, onda necə olacaq?

Rəfiqəm gülməkdən uğunub getsə də, əvvəl-axır cavab verdi:

- Niya "bəlkə"?

* * *

Bu, ən sevdiyim gülməcədir.

Heriylə polkovnik Veberin ordu intizamından bizi qoruyan balaca çin restoranında oturub sevimli xörəyim - donuz ətiylə küncüt yağında bişirilmiş düyü yeyirdik. Tikələri sirkəli sousa batırıb soruşdum:

- Həə, "Heptapod B" ilə işlərin nə yerdədir?

Heri fikirli-fikirli tavana baxdı. Baxışlarını tutmağa çalışarkən gözlərini qaçırdı.

- Məncə, məğlub olmusan,- əlavə etdim, - Heç cəhd də eləmirsən, düzdür?

Herinin simasında təhqirə məruz qalmış ifadə yarandı.

- Sadəcə dillə bağlı bacarığım yoxdur, - narazılıqla deyindi, - Düşünürdüm, "Heptapod B"ni öyrənmək riyaziyyatı öyrənmək kimidir, amma elə deyil. Mənə çox yad gəlir.

- Onlarla tez-tez fizikadan söhbət elə, köməyi dəyər bunun.

- Ola bilər. Amma yüksəlişimizdən sonra bir neçə ifadəylə də qəşəngcə kifayətlənirəm.

- Nə demək olar, hər kəsin bir mövqeyi var, - deyə, dərindən nəfəs aldım, - Etiraf etməliyəm ki, özüm də riyaziyyatın üstündən xətt çəkmişəm.

- Belə çıxır, bərabərik?

- Deyəsən, - bir qurtum çay içdim, - Amma yenə də səninlə Ferma Prinsipi barədə danışmaq istəyirəm... Orda nəsə qəribəlik var, amma heç cür nə olduğunu tuta bilmirəm. Batıl duyğularımda nəyə görəsə fizika qanunu kimi səslənmir.

Herinin gözlərində qığılçım parıldadı.

- Nəyi nəzərdə tutduğunu çox yaxşı anlayıram, - həyəcanlanan Heri çubuqdakı tikəni iştahla çeynəməyə başladı, - Hamımız işığın sinmasını kauzal²² terminlər-lə düşünməyə öyrəşmişik. İşıq şüasının suyun səthinə çatması səbəbdür, istiqamətini dəyişməsi nəticə. Ferma Prinsipi elə buna görə qəribə görünür, çünki işığın davranışlarını məqsədə çatmaq anlamında təsvir edir. Sanki işıq şüasına müraciət edən Tanrı kəlamı kimi səslənir – “Sənin, məqsədinə gedən yola sərf olunan zamanı minimallaşdırmaq və ya maksimallaşdırmaq öhdəliyin var!”

Beynimdə onun sözlərini götür-qoy etdim.

- Davam elə.

- Bu, fizika fəlsəfəsinin köhnə və xəstə problemidir. Bu haqda hələ 1600-cü illərdə Ferma öz prinsipini formalasdırmaq istəyəndə danışırdılar. Plank buna düz

²² Kauzal – (lat. Causalit - Səbəb) Zamandakı hadisənin səbəb-nəticə ilə qarşılıqlı şərtləndirilməsi.

bir cild kitab həsr edib. Məsələ burasındadır ki, fizika qanunlarının qəbul olunmuş formalaşma qaydaları kauzaldır, o cümlədən, Fermanınkı kimi bütün variasiya prinsipləri də məqsədyönlü yaranır... az qala, teoloji faydalılıqla.

- Hmm. Dünyaya kifayət qədər maraqlı baxışdır. İcazə ver, bir az düşünüm, - Çantamdan flomaster götürüb kağız salfetin üzərinə Herinin otağimdakı lövhəyə çəkdiyi sxemin eynisini çizdim, - Deməli, belə, - səsli düşünərək dedim, - Tutaq ki, işiq şüasının məqsədi var və bu, ən sürətli yol seçimindən ibarətdir. Bəs işiq qoylan tapşırığın öhdəsindən necə gəlir?

- Belə deyim, əgər mənə işiq şüasını insan davranışları üzərində layihələşdirməyə izn verilsəydi, deyərdim, bütün mümkün yollara baxmalı və hər birinə nə qədər zaman xərclənəcəyini hesablamalıdır, - O, gətirilmiş xörəyin sonuncu tikəsini fikirli halda ağızına apardı.

- Və bütün bunları etmək üçün, - sözü göydə tutdum, - işiq şüası təyinolunma məntəqəsinin harda yerləşdiyini çox dəqiq bilməlidir. Əgər bu məntəqə başqasırsa, onda ora ən sürətli yol da başqa yerdən olacaq.

Heri razılıqla başını tərpətdi.

- Tamamilə doğrudur. Mənzil başı təyin olunmayıbsa, "ən sürətli yol" anlayışı mənasını itirir. Konkret trayektoriyanın keçilməsinə lazım olan zamanı hesablamaq üçünsə işiq şüası qarşısına nəyin və harada çıxa-

cağını dəqiq bilməlidir. Deyək ki, su səthinin harada yerləşdiyini.

Sxemə baxmağa davam etdim.

- Və işıq şüası bütün bunları yola çıxmamışdan qabaq bilməlidir, elə deyil?

- Hə, - Heri dedi, - İşıq trayektoriyasını işin gedişatına buraxaraq təxminini istiqamətə gedə bilməz, əks halda, bu davranışın nəticəsi mümkün variantlardan ən sürətlisi olmaz.

“İşıq şüası hərəkət istiqamətini seçməmişdən qabaq yolunun necə bitəcəyini bilməlidir” - deyə, düşündüm. Bunun mənə nəyi xatırlatdığını anlayanda Heriyə baxdım:

- Sən demə, indiyə kimi məni narahat edən bu imiş.

* * *

On dörd yaşın olanda məktəb məruzəsi üzərində zəhmət çəkdiyini xatırlayıram. Üzərinə şəkillər yapışdırılmış noutbuk əlində otağından çıxacaqsan.

- Ana, hər iki tərəfin qalib gəldiyi məsələ necə adlanır?

Şəxsi kompüterimdən və üzərində işlədiyim məqalədən başımı çevirib deyəcəyəm:

- Bəlkə, məğlubiyyətsiz oyundur?

- Yoox, o deyil. Xüsusi riyazi termin olmalıdır. Xatırlayırsan, keçən dəfə atam bizə gələndə fond birjalarından danışırkı? Onda bu sözü də işlətdi.

- Hmm, nəsə tanış gəlir... Hə, nəyi nəzərdə tutduğunu anlayıram, amma nədənsə o termini xatırlaya bilmirəm.

- Mən öyrənməliyəm axı! İstəyirəm, bu termindən sosiologiya məruzəmdə istifadə edim. Onu heç ensiklopediyadan da tapmaq olmur, axı, necə adlandığını bilmirəm.

- Təəssüf, mən də bilmirəm. Niyə atana zəng edib soruştursan?

Sifət ifadənə baxanda bilinəcək ki, bu zəng səndən razı olduğundan da çox güc tələb edir. O vaxtlar atanla arandakı münasibətlər gərgin olacaq.

- Bəs sən zəng edə bilərsən? Amma nəbadə mənim üçün soruştuduğunu deyəsən haa!

- Deyəsən, özün də nömrəni yıga bilirsən.

- Ya Məsih, ana! - deyib qazlanacaqsan, - Atamlı boşanandan bəri dərslərimdə səndən qəti kömək görürəm.

Vəziyyətin rəngarəngliyindən istifadə edib boşanmağımı başıma çaxacaqsan.

- Həmişə sənə ev tapşırıqlarında kömək etmişəm.

- Həə, milyon il qabaq.

Bu sözlərini qulaqardına vuracağam.

- Elə indi də sənə kömək edərdim, amma təəssüf, o sözün necə adlandığını xatırlamırıam.

Əsəbiliklə otağına qayıdacaqsan.

* * *

İstənilən fürsətdə həm təkbaşına, həm də başqa linqvistlərlə "Heptapod B"ni məşq edirdim. Semasiografik dildə mətnlərin oxunması mənimçün yeni təcrübəydi, bu məşguliyyət "Heptapod A"ya nisbətən xeyli həyəcan verirdi, yazidakı uğurlarımısa məni özümə heyran buraxırdı. Yorulmadan düzəltdiyim cümlələr getdikcə səliqəli və qənaətlə əlaqələndirilmiş forma alırdı. Və nəhayət, əlimi elə öyrəşdirdim ki, necə yazmağa ilişib qalmayanda xeyli yaxşı cümlələr qurmağa nail oldum.

Beynimdə cümlənin dizaynunu sahmanlamaq əvəzinə, indi kağızda dərhal başlanğıc ştrixləri yaza bilirdim və bu dalğavari xətlər, demək olar, həmişə çatdırmaq istədiyim mənanın eleqant interpretasiyasıyla gözəl əlaqələnirdi. Başqa sözlə, heptapodların bütünlükə yiyələndiyi istedad getdikcə məndə inkişaf edirdi.

Amma ən maraqlı fakt bu idi ki, "Heptapod B" zamanla düşüncə tərzimi dəyişirdi.

Mənə aid düşüncə tərzi həmişə beləydi: ARDICIL FİKİRLƏŞİRƏM, DAXİLİ SƏSLƏ DANIŞIRAM. Bizim professional ortamda deyildiyi kimi, düşüncələrim fonoloji kodlaşdırılmış vəziyyətdəydi. Adı halda daxili səsim ingiliscə danışındı, amma bu da zərurət deyildi: məktəbi bitirəndən sonra aramla ruscanı öyrənmək is-

təyəndə dərin yüklənmə programına qoşuldum və yanın axırında nəinki düşünmək, hətta rusca yuxular görməyə başladım. Amma bu, həmişə şifahi rusca olurdu... Başqa dil, amma eyni model – eşidiləcək tərzdə danışan səssiz səs.

Linqvistikanın “fonoloji olmayan düşüncə tərziylə birgə” ideyası həmişə məndə ziddiyətə səbəb olurdu. Kar valideynlərin uşağı olan və Amerika İşarət Dili abhavasında böyükən tanışım vardı, etiraf etmişdi ki, tez-tez ingilis dili yerinə işarət dilində düşünür. Fikirlərin manual kodlaşdırılmasını və daxili səsin əvəzinə bir cüt daxili əllə mühakimə etməyi uzun müddət təsəvvürümə sığışdırmağa çalışdım.

“Heptapod B” ilə əlləşərkən, nəhayət, daxilimdə tanış olmayan təəssürat duydum – fikirlərim qrafik kodlaşdırmanın mənimsəməyə başlamışdı. Günün gүnorta çагы işin qızғın vaxtında sanki bir neçə saniyəlik transa düşürdüm, əvəzindəsə daxili gözlə şüşədə şaxtadan yaranan xətlər kimi irəliləyən semaqrammalar gördüm.

“Heptapod B”də tamamilə sərbəst yazmayı öyrənəndə, hətta ən qəliz fikirləri çatdıranda belə, semaqrafik quruluşlar vahid formada görünməyə başladılar. Hərçənd, düşüncələrin sürətlənmirdi, irəli getmək əvəzinə, şüurum heptapodların semasioqrafiyasına əsaslanan balanslaşmış simmetriyaya hakim olurdu.

Mənə elə gəlirdi, bu nədirse, dildən də artıqdır, semaqrammaların inkişafı isə seçimlə əlaqəliydi - göndə-

riş və mühakimələrin azacıq yerini dəyişməklə əhəmiyyət kəsb etdiyi bir yol seçərək meditasiya vəziyyətinə düşürdüm. Böyük semaqramma ayrı-ayrı hissələrinin birləşəcəyi xüsusi istiqamətə malik deyildi, onda məhdud marşrut üzrə qaçan heç bir "fikir axını" yoxdu, bütün komponenetləri eyni dərəcədə prioritət idi, hamısı mühakimə aktında eyni hüquqa sahibdi.

* * *

Dövlət Departamentinin Hossner soyadlı nümayəndəsi alımlərimizi ABŞ-in heptapodlarla bağlı perspektivli planlarıyla aydınlandırmاقۇن fövqəladə toplantı keçirdi. Heri ilə onun mühazirəsini dinləməyə görə videokonfrans otağına girdik. Mikrofon sönüllü idi və cənab Hossnerin danışığını kəsmədən aramızda fikir mübadiləsi apara bilərdik. Diqqətimizi cəmləməyə çalışanda birdən narahat olmağa başladım, görəsən, Herinin gözlərini bu qədər qırpması görmə qabiliyyəti zəiflədərmiş

- Sözsüz, onların uzun yol keçərək ta Yerə kimi gəlib çıxmاسında əsaslı səbəbləri var, - diplomat dinamikdən çıxan dəmir səslə bildirdi, - Hər şey bir yana, şükkür səmalara ki, bu, planetimizin fəthi deyil. Bəs onda nədir? Və kimdir onlar? Kəşfiyyatçıları? Antropoloqlar? Ya missionerlər? İstənilən halda onlara təklif edəcəyimiz nəyimizsə olmalıdır. Ola bilsin, bu, Günəş sistemindəki minerallar üzərində təkmilləşmə aparmaq

üçün icazədir. Ya da haqqımızda antropoloji məlumat almaqdır. Bu da mümkündür ki, bizim bəşər üzərində dini ayinlər keçirmək istəyərlər. Hələ heç nə bilmirik, amma əvvəl-axır nəsə olmalıdır.

Bununçın də qənaətim belədir: bura hansıa ticarət üçün gəlməsələr də, bu o demək deyil ki, onlarla ticari sövdələşmə bağlaya bilmərik. Sadəcə gəliş məqsədlərinə və "bizdən istədikləri nədir?" sualına aydınlıq gətirməliyik. Əgər hər iki tərəf özünü layiqin-cə aparsa, onda heptapodlar da, biz də itkisiz qalarıq.

- Sıfır məbləğli oyuna eyham vurursan? - Heri kinayəli heyrətlə soruşdu, - Aman Allah, özün kömək ol!

* * *

- Sıfır məbləğli oyun!

- Necə, necə? - otağına olan yolun yarısından dönəcəksən.

- Hər iki tərəf qalib gələndə. Elə indicə xatırladım ki, buna sıfır məbləğli oyun deyirlər.

- Belə de! - söyləyib barmaqlarını noutbukun klaviaturasında gəzdirəcəksən, - Çox sağ ol, ana!

- Sən demə, bilirmişəm, - deyəcəyəm, - Bütün bu illərdən sonra beynimdə atandan nəsə ilişib qalmalıydı.

- Mənsə bilirdim, biləcəksən, - göz vuracaqsan, saçların havaya alma ətri yayacaq, mənə dostyana itələtmə vurub deyəcəksən, - Ana, sən hamidian yaxşısan!

- Luiza?
- Hə... Bağışla, fikrə getmişdim. Nəsə dedin?
- Soruşdum, cənab Hossner haqda düşünürsən?
- İcazə varmı, ümumiyyətlə, nəsə barədə düşünməyim?

- Artıq bu nömrəni keçməyə cəhd eləmişəm. Var gücümüzə dövləti həyatından sildim ki, rədd olub gəsin və məni rahat buraxsın, amma heç nə alnmadı.

Herinin həqiqətini təsdiqləyərək Hossner çərənləməyə dava edirdi:

- Qarşınızda qeyri-adi vacib tapşırıq dayanıb. Hep tapodlar barədə öyrəndiklərinizi dəqiqliklə ölçüb-biçməli və bizə köməyi dəyəcək istənilən ipucunu tapmalısınız. Bəlkə gəlişlərinin məqsədinə necəsə eyham vurublar? Və ya onlar üçün qiymətli olan şeyi açıqlayıblar?

- Gör haa! İndiyə kimi məsələyə bu aspektən baxmaq ağlımızza gəlməmişdi, - dedim, - Təcili bu işə əl qatacağıq, ser!

- Ən kədərlisi bilirsən nədir? Həqiqətən də bununla məşğul olacağıq, - Heri fisıldadı.

- Kiminsə sualı var? – deyə Hossner maraqandı.

Fort-Uort Güzgüsündən linqvist Burqhart söz aldı:

- Bunu heptapodlardan dəfələrlə soruştmuşuq. İddia edirlər ki, bura sadəcə tamaşaçı qismində gəliblər və istənilən informasiyanın əhəmiyyəti yoxdur.

- Hə, bizi əmin etməyə çalışıblar, - Hossner dedi, - Amma özünüz düşünün, bu, həqiqət ola bilərmi? Məlumdur ki, heptapodlar bəzən qısa müddətliyə də olsa, danışığı yarıda qoyub. Ola bilsin, bu, onlar tərəfdən taktiki manevr olub və əgər biz elə günü sabah danışığı dayandırısaq...

- Əgər o, təsadüfən nəsə maraqlı söz desə, məni oyadarsan, - deyə Heri Mizildadi.

- Elə indicə səndən bunu xahiş etməyə hazırlaşır-dım.

* * *

Heri ilk dəfə Ferma prinsipini mənə başa salanda ötəri qeyd etdi ki, təxminən istənilən fiziki qanun variasiya prinsipiylə təqdim edilə bilər. O cümlədən, insanlar fiziki qanunlar haqqında düşünəndə, onlara kauzal biçim verməyə meyilli olurlar. Burasını da bildik: bizimcün intuitiv gələn fiziki atributlar (kinetik enerji və ya sürət kimi) hansısa zaman kəsiyində obyektin göstəricilərini hamısı bir cür təsvir edir. Hadisənin xronoloji, kauzal interpretasiyasını kifayət qədər qanuna uyğun aparır – bir məqam qaçılmaz şəkildə başqasından doğur, səbəb və nəticələr bir-birinə qarışaraq zəncirvari reaksiyaya girir, keçmişdən gələcəyə doğru düzülürler.

Heptapodların intuitiv olan fiziki attributlarla işə ("hərəkət" və ya integralla həll etdiyimiz başqa məsələlər kimi) hər şey başqa cürdür: bunlar yalnız müvəq-

qəti intervalda əhəmiyyət kəsb edir. Bu atributlar hadisənin teoloji interpretasiyasını qanuna uyğunluqla aparır – məhdud zaman kəsiyində baş verənlərə vahid şəkildə baxan müşahidəçi, minimallaşdırmaq və ya maksimallaşdırmaq kimi məqsədyönlü istiqamətə çevirməyi tələb edən zəruri şərtləri anlayır. Doğru hədəfi seçməkçün də başlangıç və son vəziyyətləri dəqiq bilməlidir. Hələ səbəbi yaranmadan nəticəsini bilmək!

Bunu da dərk etməyə başlayırdım.

* * *

- Niyə? - yenə soruşacaqsan. Onda üç yaşın olacaq.
- Çünkü artıq yatmaq vaxtıdır, - təkrarlayacağam.

Ona qədər çıməcək və təmiz gecə paltarını geyəcəksən, sonraşa heç bir addım da yerimizdən tərpənməyəcəyik.

- Yatmaq istəmirəm, axı! - deyə, ciyildəyib, şkafın monitorlu qapısını açacaq və əlbəttə, onu işə salacaqsan: bu, adyal altına girməmək üçün yeni taktiki kəşflərindən olacaq.

- Dəxli yoxdur, onsuz da yerinə uzanmalısan.

- Niyə ki?

- Çünkü ananam və əmr edirəm, yerinə girəsən.

Necə?

Bu sözləri deyə biləcəyimə inanmırəm. Aman Allah, kimsə məni güllələsin!

Yalvarışlarına fikir vermədən belindən yapışib, səni uşaq çarpayına qoyacağam, əsəblərim hər şeydən vacibdir. Uşaqlıqda özümə verdiyim sözlər harda qaldı, görəsən? Uşağının suallarına həmişə ağıllı cavab vermək, onunla düşüncə adamı, əvəzolunmaz şəxsiyyət kimi davranmaq vədlərim hara getdi? Hamısı boş şəymış, getdikcə anama oxşayıram. Özümlə nə qədər mübarizə aparsam da, bu dərin, dəhşətli uçuruma yuvarlanmağımın qarşısını heç nə kəsməyəcək.

* * *

Gələcəyi gerçek olaraq görmək mümkünürmü? Sadəcə təxmin yox, kiçik incəliklərinə kimi əminliklə bilmək necə? Heri bir dəfə mənə demişdi ki, əsas fiziki qanunlar zamanda simmetrikdirlər, keçmişlə gələcək arasında fiziki cəhətcə fərq yoxdur. Hazırkı vəziyyəti nəzərə alanda bəziləri deyə bilər, "Hə, nəzəri olaraq mümkünür". Amma konkret gələcək haqqında soruştan, insan qətiyyətlə "yox" deyəcək. Deyəsən, dünyada "iradə azadlığı" deyilən zarafat var...

"Qərinələr kitabı" qarşısında dayanan, keçmişdə olmuş və gələcəkdə baş verəcək bütün hadisələrin dəqiqliğini görən şəxsiyyət təsəvvür etməkdən xoşum gəlir. Mətnin tamölçülü nəşrin surəti olmasına və fotoqrafik vasitərlə kiçildilməsinə baxmayaraq bu kitab dəhşətli dərəcədə nəhəng olar. Hipnotik şəxsiyyətim əlindəki çoxlaylı lupa ilə nazik – siqaret kağızından

qalın olmayan səhifələri çevirərək həyatının tarixçəsini tapana qədər axtarar. "Qərinələr kitabı"nda axtarışlarının yazıldığı abzası tapar, günün sonunda nə edəcəyi təsvir olunan növbəti qrafaya keçər. Kitabda yazılın informasiyalardan istifadə edərək cıdır qaçışlarına gedib İblislə Sovrulan ləqəbli madyana yüzlük qoyar, axırda ümumi məbləğin iyirmidə birini qazanar.

Əvvəlcə şəxsiyyətimə məhz bu cür etmək fikri parlaq görünür, amma sonradan ziddiyyətli naturaya çevrilərkən həyatında bir də heç vaxt atlara pul qoymamaq qərarına gəlir.

Elə bütün sehr də bundadır! "Qərinələr kitabı" səhv edə bilməz, orada mümkün variantlar deyil, gerçək gələcək yazılıb. Bu, yunan mifi olsaydı şərait elə gətirərdi, şəxsiyyət yazidan istənilən qaçış cəhdindən yayınmadan, taleyini qəbul etməyə məcbur olardı. Amma məlumdur ki, mifik peygəmbərlik bu mənada dumanlıdır, "Qərinələr kitabı" isə detallara qədər istisnasız dəqiqdır və bu şəxsiyyəti arzusunun əleyhinə olaraq məhz göstərilmiş ata pul qoymağə məcbur etməyin heç bir vasitəsi mövcud deyil.

Nəticədə ziddiyyətlə qarşılaşırıq: ola bilsin, "Qərinələr kitabı" məhdud hüquqludur, onda nə yazılmışından asılı olmayaraq şəxsiyyət yenə bildiyini edir. Bu iki faktı hansı şəkildə uzlaşdırmaq olar?

Qətiyyən heç bir şəkildə!

"Qərinələr kitabı"nın varlığı məntiqi olaraq ona görə mümkün deyil ki, əks halda, iriçaplı ziddiyyətlər

qaçılmaz olur. Bəziləri bu iddianı yumşaldıb deyər ki, "Qərinələr kitabı" hər halda mövcud ola bilər, amma yalnız oxucunun üzünə bağlı olan müddətdə - məsələn, xüsusi kolleksiyada saxlanılsa və heç kimə toxunmağa icazə verilməsə.

İradə azadlığının mövcudluğu gələcək haqda bilgilərlə əlaqəli deyil. Bızsə əlaqələndirici təcrübəsinə fikir vermədən də iradə azadlığının real mövcudluğunu bilirik. İradə özünü dərkimizin ayrılmaz hissəsidir.

Məgər, belə deyil?

Bəs gələcəyi bilmək faktının özü şəxsiyyəti dəyişir-sə necə? Ya bəlkə onda eynilə "məhz necə edəcəyini bildiyi kimi hərəkət etmək" zərurətinin qaçılmaz duyguları yaranırsa?..

* * *

Çıxarkən Herinin otağı qarşısında dayandım.

- Bu günlük bəsdir. Nəsə atışdırmaq istəmirsən?
- Hə, amma bir dəqiqə gözlə, - Heri kompüterini yandırdı, dağınık kağız topasını düzəldib mənə baxdı.
- Ey, Luiza, şam eləməkçün bizə gedəkmi? Yeməyi özüm bişirəcəm.

Ona şübhəylə baxdım.

- Yemək bişirə bilirsən ki?
- Yalnız bir yemək, - Heri etiraf etdi, - amma çox dadlı!
- Yaxşı, sözünə inandım, - dedim.

- Əla! Bircə yolda saxlayıb lazım olan şeyləri almalıyıq.

- Əgər belə çətindirsə...

- Qəti çətinliyi yoxdur. Uzağı bir neçə dəqiqəmizi alar. Yolüstü yaxşı dükan var.

Hərə öz maşınında yola düşdü; Herini izləyirdim, amma dayanacaq meydançasına dönəndə az qala onu itirmişdim. Bura qurmanların dükanı idi, balaca olsa da qəşəngdi. Satışcun nəzərdə tutulmuş delikateslər hündür şüşəli vitrinlərdə yan-yana düzülmüşdü.

Heri səbətinə təzə reyhan, pomidor, bibər, müxtəlif ədviyyat və göyərtilər yiğan müddətdə, onun dalınca düşmüştüm.

- Tində balıq dükanı var. Bəlkə, ikitaylı molyusk da alaq?

- Dadlı səslənir, - dedim.

Mətbəx ləvazimatları bölməsinin yanından keçdi: baxışlarım piştaxtaların üzərində gəzişdi – bibərdoğrayan, duzqabı, sarımsaqəzən – və taxta qulplu salatqabında ilişib qaldı.

Üç yaşının tamam olduğu gün mətbəx masasının üstündəki qab dəsmalını özünə çəkərkən həmin dolu salatqabını da üstünə aşırdacaqsan. Onu havada tutmağa çalışsam da, bacarmayacağam. Salatqabının tini alınına, saç xəttindən bir az aşağı dəyəcək, amma yara elə dərin olmayacaq, həkim cəmi bir tikişlə kifayətlənəcək. Atanla mayonezə buluşmış və kədərlə zarıldayan

səni qucağımızda tutacaq və "təcili yardım"ın qəbulunda səbrlə növbəmizi gözləyəcəyik.

Əlimi uzadıb piştaxtadan salatqabını götürdüm. Qətiyyən elə hissim yoxdu ki, bu hərəkətə sanki nəsə məni məcbur edir. Əksinə, bu, mənə başına düşəcək salatqabını havada tutmaq istəməyim qədər təbii və inkar edilməz göründü. Edilməsi doğru və zəruri olan instinct!

- Məncə, bu əşyanı sınamağın yollarını tapacam.

Heri salatqabıya baxıb başıyla təsdiq etdi.

- Səncə, burası gəlməyimiz uğurlu addım deyilmi?

- Əlbəttə!

Sıraya dayanıb aldıqlarımızın pulunu ödəmək üçün növbə gözləməyə başladıq.

* * *

Bu cümləyə baxaq:

DOVŞAN NAHARA HAZIRDIR.

Əgər dovşana yeyilmə obyekti kimi baxsaq, onda cümlədən anlayarıq ki, nahar elə indicə masaya veriləcək. Yox, əgər dovşanı qidasını yeməyə hazırlaşan subjekt hesab etsək, onda cümlə balaca qız uşağı tərəfindən anasına, nəhayət, yemək qutusunun ağızını açmaq eyhamı xarakterini alacaq.

Tamamilə fərqli iki yozum; bu, həm də ailə daxilində bir-birini istisna edən anlayışlardır. Hərçənd, bu iki interpretasiyanın heç birini yanlış adlandırmaq ol-

maz, cümlənin həqiqi mənasını yalnız kontekst çərçivəsində müəyyən etmək mümkündür.

İndi də suyun səthinə bir küncdən çatan, amma ora başqa küncdən daxil olan işıq fenomeninə baxaq. Bunu işığı hərəkət istiqamətini dəyişməyə məcbur edən sinma koeffisenti fərqilə izah etsək, dünyani insanların gördüyü kimi görərik. Yox, əgər bunu işığın yolda itirilən zamanı minimallaşdırmaq cəhdini kimi anlatsaq, dünya bizə heptapodların gözüylə görünər. Bir fənomen, amma iki tamamilə fərqli interpretasiya.

Fiziki Kainatımıza total ikimənalı qrammatikası olan məxsusi dil kimi yanaşmaq olar. Hər fiziki təzahür iki müxtəlif vasitə - kauzal və teoloji cəhətcə izah oluna bilən cümləyə sığır. Alınan hər iki məna doğrudur və necə fövqəlgeniş kontekstdə baxmağımızdan asılı olmayaraq heç birini inkar etmək olmaz.

İnsan və heptapodların ulu babalarında ilk dəfə şüur qığılçımı parlayanda eyni fiziki Kainatla əlləşməyə başlayıb, amma fərqli qrammatik yanaşmada qəbul ediblər. Elə bu uyğunsuzluq nəticəsində bir-birilə kəsişməyən iki dünyagörüşü formalaşıb. İnsanlar onu mərhələli, heptapodlarsa sinxron dərk etməyə başlayıblar. Yəni hadisələri məhdud zaman kəsiyində qəbul edir, onlar arasında səbəb və nəticə terminlərinin əlaqəsini duyuruq. Heptapodlarsa hansısa zaman kəsiyində baş verməsinə baxmayaraq hadisələri eyni anda dərk edir və təməldəki məqsədyönlülüyü – minimizasiya və ya maksimizasiya məqsədini duyur.

Tez-tez incəliklərinə kimi təkrarlanan vəfatın haqqındaki eyni yuxunu görürəm. Və bu yuxuda qayaya dırmaşıram... yox, bunu təsəvvür edə bilirsən? Səninsə cəmi üç yaşın var, məndən yuxarıda hansısa kəndirlə gedirsin. Nəfəs dərə biləcəyimiz çıxıntıdan cəmi bir neçə fut aşağıdayıq, amma ona çatacağımı gözləmək istəmirsin və kəndirdən sürüşməyə başlayırsan. Yerində farağat dayanmağını əmr edirəm, hərçənd, həmişəki tək sözlərimi qulaqardına vurursan. Sağa-sola sallanırsan, əvvəlcə sol, sonra sağ ayağını çıynimdə hiss edirəm. Üstünə dəhşətli səslə qışqırıram, ayaqlarını tutə bilmirəm, çünki hər iki əlim məşğul olur. Yuxarı dırmanın istəyəndə idman ayaqqabının altındakı dalğalı xətləri görürəm, amma daş çıxıntısı qəfildən ayaqlarının altında ovulur. Və yixilib aşağı yuvarlanırsan, mənsə barmağımı da tərpədə bilmədən getdikcə necə kiçildiyini, ləp kiçildiyini və gözdən itdiyini izləyirəm.

Sonra gözlənilmədən meyitxanada peyda oluram. Sanitar sənin üzündəki ağ örtüyü açır: onda iyirmi beş yaşın var.

- Sənə nə olub?

Sən demə, oyanıb çarpayıda oturmuş, qəfil hərəkətimlə Herini də yuxudan oyadıbmışam.

- Hər şey qaydasındadı. Sadəcə bir anlıq harda oluğumu kəsdirə bilmədim.

- Gələn dəfə sizdə qalarıq, - yuxulu səslə dedi.

Onu öpdüm.

- Boş şeydi. Elə burası da yaxşıdı.

Rahatlıqla yerimizdə çevrildik, Heri kürəyimə sığındı, yuxuya getdik.

* * *

Üç yaşın olanda geniş dairəvi pilləkənlə yuxarı çıxacağıq və əlindən xüsusilə möhkəm yapışacağam.

- Özüm də çıxa bilərəm, - deyə, etiraz edərək əlini dartacaqsan və dediklərini sübut eləməkçün sürətlə yuxarı çıxanda həmin yuxunu xatırlayacağam. Sən ballacaykən bu yuxu, kim bilir, nə qədər davam edəcək. Səni təhlükələrdən qorumaq cəhdimi vecinə almayaçaq, ziddiyyətli hissiyyatla hərəkət edərək alpinizmə qarşı güclü həvəs duyacaqsan. Əvvəlcə uşaqlar üçün oyun meydançasında isveç divarı, sonra məhəlləmizin yanından keçən sürət şossesinin müdafiə xəttindəki hündür ağaclar, daha sonra dağ idmanı klubundakı daş dirəklər və nəhayət, milli parkdakı uçurumlu qaya çıxıntıları.

* * *

Sonuncu radikalı yazılın təbaşiri yerinə qoydum, iş masama yaxınlaşaraq kresloda oturdum. Kürəyim üstə yayxanıb, bütünlüklə otağimdakı lövhəni tutan "Hep-tapod B" də yazılmış nəhəng cümləyə baxdım. Bir neçə

qəliz tabeli hissələri ayırdıqdan sonra cümləni nəinki uğurlu, hətta xeyli eleqant həll etdim.

Bu cür cümlələrə baxanda heptapodlarda niyə semasioqrafik yazı sisteminin inkişaf etdiyini anlayırdım. Sinxron dünyagörüşlü irq üçün şifahi danışiq səs dəmlələrini bir-bir buraxan nazik boğaz misalına bənzəyir, bu vaxt ərzində də səhifələrdə yazı işarələri eyni anda görünməyə başlayırdı. Əlbəttə, "Heptapod A"nı köçürən qlottoqrafik yazı bu məxluqların heç ağlına da gəlməzdi. "Heptapod B"dəki cümlə nəinki öz işarələrini bir anda təqdim edir, həmçinin, xətti-mərhələli morfemlər qarşısında ikiölçülü fəzanın üstünlüyündən tamamilə istifadə edirdi.

"Heptapod B" məni sinxron düşüncə tərzinə aparanada "Heptapod A" qrammatikasının məntiqi başlangıçına vara bilirdim: hələ mərhələli düşünən ağlıma nəsə azdırıcı və məntiqsiz görünürdü, əslində bu, xətti düşüncə sərhədlərini getdikcə genişləndirmək və sinxronluğa necəsə eyham vurmaq prosesini özündə cəmləşdirirdi. Nəticədə "Heptapod A"dan sərbəst istifadə etməyə başladım, amma əvvəl-axır "Heptapod B"ni əvəz edə bilmədi.

* * *

Qapını iki-üç dəfə taqqıldadandan sonra, Heri başını içəri soxdu.

- Bir-iki dəqiqəyə polkovnik Veber burda olacaq.

Üzümü turşutdum.

- Neyləyə bilərik ki? Gəlsin.

Veber Cırcırıma və Zinqirovla şəxsən danışmaq niyyətindəydi, mənsə tərcüməçi rolunda olmaliydim: zəhləm gedir bu işdən.

Heri astanaya yaxınlaşış qapını örtdü. Qayıdır məni kreslodan dartaraq öpməyə başladı.

- Veberin gəlişi ərəfəsində kefimi kökəltmək isteyirsən? - soruşdum.

- Heç dəxli var? Hələ ki, öz kefimin hayındayam.

- Axı, heptapodlarla elə də maraqlanmırdın, düzdür? Etiraf elə ki, bu layihəyə mənimlə yatmaq üçün razılaşmışan.

- Ooo! Məni necə də dəqiq tanıyırsan!

Gözlərinə baxdım.

- Buna inansan yaxşıdır.

* * *

Sən biraylıq olanda gecəyarı saat ikidə yerimdən qalxacağam ki, səni təlimat üzrə yedizdirə bilim. Uşaq otağından məşhur çaga iyi gələcək: quruducu talk, bışməcə kremi, bezlər üçün vedrənin yanındakı iynədə ammiakin tünd daması. Ciyildəyən cuppulu bədənini beşikdən götürüb yelləncəyə qoyacağam ki, səsin kəsilsin. "İnfantlı" sözü "infant"dan gəlir, bu da qədim latinlarda "danışmağı bacarmayan" mənasını verirdi. Hərçənd, sənə "Mən əzab çəkirəm" kimi aydın və bir-

mənali fikri ötürmək üçün sözlərdən istifadə etmək lazımlı olmayacaq. Ötürdüyüñ mesajın səmimiliyindən fərəhlənməyə bilməyəcəm: nərildəyərək təbii qəzəbini ifadə edəcəksən və bədəninin hər bir hüceyrəsi yeganə emosiyani çatdırmağa çalışacaq.

Həqiqətən qəribədir ki, sakit olanda sanki işıq saçacaqsan və əgər kimsə bu məqamda portretini çəkmək istəsə, mütləq başın ətrafında nur qövsü əlavə etməsini arzulayaram. Amma qanıqara vaxtında maşın siqnalı kimi səs çıxaracaqsan, bu məqamda portretinin köməyinə yalnız "təcili yardım" sirenası çata biləcək.

Həyatının bu mərhələsində səninçün nə keçmiş, nə də gələcək olacaq – olub-keçənlər haqqında xatırələrin, gələcək istəklərin sənə ağlasığmaz görünəcək, fikrin-zikrin yalnız döşlərim olacaq, onları əmməyincə sakitləşməyəcəksən. Onda qəbul etməyi bacaracağın yeganə məqam indiki qrammatikada yaşamağın olacaq. Bu isə bir çox münasibətlərdə həsəd aparılacaq vəziyyətdir.

* * *

Heptapodların azadlığı yoxdur, heç biz anladığımız mənada asılı da deyillər. Öz iradələriylə hərəkət etmirler, amma "çarəsiz robot" anlayışı da onları ifadə eləmir. Məxsusi duyum qabiliyyətləri təkcə onların hansısa tarixi hadisəylə üst-üstə düşməsinə gətirib çıxarmır, ən vacibi və maraqlısı budur ki, fəaliyyətlərinin

əsas motivi vahid tarixlə uzlaşır. Gələcəyin yaradılması üçün fəaliyyət! Xronoloji pyesin quruluşu.

Azadlıq qətiyyən uydurma deyil, mərhələli dünyagörüşü kontekstində tamamilə gerçəkdir. Amma sinxron dünyagörüşü kontekstində mənası yoxdur. Həc ona ehtiyac da qalmır, bu, sadəcə az-çox özünü doğrultmuş bizə yad kontekstdir. Misal üçün, optik illüziyalı məşhur rəsmi götürək: orada həm üzünü tamaşaçıdan yana çevirmiş gənc qadını, həm də sallanmış tüklü burunlu və qıraya bənzər çənəli küpəgirən qarını görmək olur. "Doğru" interpretasiyasının burada əhəmiyyəti yoxdur, hər ikisi eyni dərəcədə doğru, o cümlədən, ziddiyyətlidir: heç vaxt qadınları eyni məqamda görə bilməzsiniz. Gələcək barədə bilgilərlə iradə azadlığı da məhz bu cür ziddiyyətlidir. Ya dünyagörüşüm azad seçim etməyə imkan verərək məni gələcək haqqında bilgilərə yetişməyə qoymur, ya da əksinə, əgər gələcəyi bilirəmsə, onda heç vaxt ona qarşı getmir və hətta, biliyimi heç kimə demirəm. Gələcəyi bilənlər heç vaxt bu haqda danışmır – "Qərinələr kitabı"na baxan şəxs bunu qətiyyən etiraf etməz!

* * *

Videoplayeri yandırıb, Fort-Uort Güzgüsündəki yazının kasetini qoydum: heptapodlarla diplomatik korpusun nümayəndəsi söhbət edir, Burqhart isə tərcüməçi vəzifəsindəydi. Diplomat alturizm konsepsiyası-

dan istifadə edərək yadlara bəşəriyyətin mənəvi əmniyyətini ətraflı təsvir etməyə çalışırıdı. Bilirdim ki, söhbətin necə bitəcəyi heptapodlara əvvəlcədən məlumdur, buna baxmayaraq danışqlarda həvəslə iştirak edirdilər.

Bu mənada adı insan olsaydım, dərhal soruştardım: əgər heptapodlar hər şeyi – nə danışib-eşidəcəklərini əvvəlcədən bilirlərsə, dildən istifadə etməyin mənası nədir ki? Yaxşı sualdır. Hərçənd, dil təkcə ünsiyyətçün lazım deyil, həm də fəaliyyət növüdür.

Şifahi aktlar nəzəriyyəsinə görə, "Siz həbs olunursunuz", "Bu gəmini belə adlandırıram" və ya "Buna söz verirəm" kimi əminliklər performativdirlər²³, yəni, müsahib məlum fəaliyyəti yalnız bu sözləri səsləndirməklə yerinə yetirə bilər. Bu cür fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsində "məhz deyilən kimi olmalıdır" bilgisi qətiyyən heç nəyi dəyişmir. Nikah mərasimində iştirak edən hər insan yaxşı bilir ki, keşisin "Sizi ər və arvad elan edirəm" sözləri hamının eşidəcəyi tərzdə, ucadan deyilməyincə, mərasim bitmiş sayılır. Performativ dildə deyilənlər edilənlərin ekvivalentidir!

Heptapodlar üçün dil faktının özü performativdir – məlumat vermək əvəzinə, mövzunu aktuallaşdırırlar. Həqiqətən istənilən söhbətdə nə deyiləcəyini əvvəlcədən bilirlər, amma bu bilginin həqiqətə təzahür etməsi üçün söhbət mütləq baş tutmalıdır.

²³ Performativ – Söhbət aktları, bərabərhüquqlu davranışlar. Performativlərə vədlər, xəbərdarlıq və əmrlər misal ola bilər.

- Əvvəlcə Qızılsaq istədi ki, ata ayının böyük qabindakı sıyıqdan yesin, amma orda zəhləsi getdiyi Brüssel kartofu vardi.

- Yoox, bu düzgün deyil, - deyə, ciyildəyəcəksən.

Onda divanda yan-yana oturub böyük şəkilli, qalın olmasa da baha olan kitabı dizlərimiz üstündə vərəqləyəcəyik.

- Sonra Qızılsaq ana ayının qabindakı sıyığın dadına baxmaq istədi, - oxumağa davam edəcəyəm, - amma orda da xoşlamadığı ispanaq vardi.

- Orda yazılan kimi oxu daa!

- Elə orda yazılan kimi oxuyuram daa! - məsum baxışlarla sənə baxacağam.

- Düz demirsən! Bu nağıl tamam başqa cür yazılıb.

- Hmm... Əgər nağılda nə yazıldığını artıq bilirsən-sə, nəyə görə bayaqdan ağızımı yoruram?

- Çünkü qulaq asmaq istəyirəm!

* * *

Veberin otağındaki təmiz sərin hava bu insanla ünsiyətin zəruriliyini zəmanət altına alırdı.

- Onlar özünəməxsus mübadilədə iştiraka razılaşdırılar, amma bu, ticari sövdələşmə deyil, - izah etdim, - Sadəcə onlara nəsə veririk, əvəzində nəsə alırıq. Heç bir tərəf nə verib, nə istəyəcəyini qarşısındakına əvvəlcədən xəbər vermir.

Polkovnik Veberin qaşları yuxarı qalxdı.

- Demək istəyirsiniz, bizə hədiyyə verib-almağı təklif edirlər?

Nə deyəcəyimi bilirdim.

- Buna nəsə verib-almaq aktı kimi baxmaq lazım deyil. Düzü, bizə tanış olan "hədiyyə mübadiləsi" söz birləşməsinin heptapodlarda olub-olmadığını da dəqiq bilmirəm.

- Heç olmasa, biz...e-e-e... - o, uyğun söz axtardı, - rəğbət əlaməti olaraq hansısa hədiyyə vermək istədiyimizə də eyham vura bilmərik?

- Onlar heç vaxt öz aralarında bu cür mübadilə etmirlər. Heptapodlardan gəliş niyyətləri haqda sual vermək haqqımızın olub-olmadığını soruştum, cavab verdilər ki, soruşa bilərsiniz, amma bu, cavab verəcəyimiz anlamına gəlmir.

Qəfildən ağlıma gəldi ki, "performans" və "performativ" sözləri "təqdim etmək" mənasını vərən eyni kökdən gəlir, bu da öncədən məlum olan replikalarla dialoqda iştirak etmək hissini kifayət qədər uğurlu çatdırır. Sən yalnız pyesin təqdim edilməsində aparıcı sima olursan. Vəssalam!

- Bəlkə, sualı eyhamla verək... Əvvəl-axır niyyətlərini lazımı istiqamətə yönləndirə bilərikmi? – ssenarıdən qəti xəbəri olmayan, amma rolunu layiqincə oynayan polkovnik Veber soruşdu.

- Bunu inidən bilmək olmaz, - dedim, - amma şəx-sən mən onların ənənəvi prosedurlarla bağlılığını nəzə-rə alaraq buna şübhə edirəm.

- Əgər verəcəyimizi birinci çatdırısaq, onun dəyəri cavab hədiyyəsinin dəyərinə təsir edərmi? - burda polkovnik yüngül improvisaya endi, mənsə bugünkü şou-nu və yalnız onun üçün yazılmış misraları dəstəkləmə-yə davam etdim.

- Yox, - dedim, - Bildiyimiz qədərilə, hazırkı müba-dılə tipində təklif edilən obyektlərin dəyəri olmur.

- Aman Allah, kaş qohumlarım da bu düşüncədə olaydilar, - deyən Heri quru kinayə ilə deyindi.

Veberin ona tərəf çevriləcəyini gözlədim.

- Bəs sonuncu fiziki diskussiyalarda hansıa yeni məlumatlar ala bildinizmi? - polkovnik eynilə ssenari-dəki kimi soruşdu.

- Sizi bəşəriyyət üçün yeni məlumat maraqlandırırsa, onda yox, - Heri cavab verdi, - Heptapodlar yeknə-səklikdən bir addım da uzaqlaşmadılar. Biz onların anladığı nədənsə danışanda, heptapodlar həmin princi-pə öz yanaşmalarını göstərirlər, vəssalam. Onlar heç vaxt bizə təşəbbüsleri haqda məlumat vermir, bilikləri-nin sərhəd və həcmi barədə soruşturmaımızı qətiyyən cavablandırırlar. İnsan psixologiyası üçün spontan və informativ görünən mövzular "Heptapod B"yə görə qiraət mərasiminə çevrilir.

Veber açıq-aşkar əsəbiləşdi.

- Yaxşı, yaxşı, görək buna Dövlət Departamenti nə deyəcək! Bəlkə də, qarşılıqlı hədiyyə vermə mərasimini necəsə düzüb-qoşa bilərik.

İkili interpretasiyaya sığan fiziki qanunlar kimi, istənilən linqvistik hadisəni də ikitərəfli izah etmək olar – məlumatın ötürülməsi və planın reallaşdırılması yoluya.

- Düşünürəm ki, bu yaxşı fikirdir, polkovnik, - dedim.

Bu söhbətdə əksəriyyətə məlum olmayan ikimənalılıq gizlənirdi. Ailə zarafatıdır, fikir verməyin.

* * *

"Heptapod B"dən başım çıxmاسına baxmayaraq yaxşı məlumumdur ki, bu reallığı onun əsl daşıyıcıları kimi dərk edə bilmərəm. Şürum düzxətli dillərin formasına uyğunlaşışib və yadplanetli dil təsiri necə miqyaslı olur-olsun, onun formasını tamamilə dəyişə bilməz. Dünyagörüşüm insanla heptapod arasındaki keçiddədir.

"Heprapod B"də düşünməyi öyrənənə qədər xatirələrim kiçik parıltıyla közərərək yaranan siqaret külü kimi böyüyür, indiki zamanın axan nöqtəsində qərar tutan şürum canlanırdı. "Heptapod B"ni öyrənəndən sonra yeni xatirələrim hər biri bir il uzunluğunda olan nəhəng qutulara çəvrilirdi, amma bunlar pərakəndə şəkildə pərakəndə yerlərə düşürdülər, yeni xatirələ-

rim qarşidakı əlli ili əhatə etməyə başlayırdı. Hazırkı dövrün məxsusiliyi ondan ibarətdir ki, artıq "Heptapod B"ni onda sərbəst düşünəcək qədər yaxşı bilirdim – o, Zinqirov və Circirama ilə söhbətimdən başlayıb, ölümümə qədər davam edirdi.

Adətən, "Heptapod B" yalnız yaddaşına təsir edə bilir, şüurumsa günü-gündən dərinləşirdi; parıltılı xırda nöqtə zamanın oxuya irəli üzür, yaddaşın külü isə ondan gah arxada qalır, gah da irəliyə gedirdi. Və bu nöqtə yanmırıldı, parıldasa da alışa bilmirdi.

Hərdən "Heptapod B" hakimiyyəti ələ alır, qəfil gözqamaşdırıcı parıltıyla keçmişlə gələcək eyni anda qarşımıda açılırdı. Şüurun darıxdırıcı nöqtəsi getdikcə - əlli il ərzində zaman xaricində qəzəblə əriyərək qara kömürə dönürdü.

Bu, iştirak etdiyim ikinci "hədiyyə mübadiləsi"ydi, ümumilikdəsə səkkizinci, mən bilən, axırıncı idi. Kətan çadırda dayanmağa yer tapmaq olmurdu; bir nüvə fizikası mütəxəssisiylə Heri, Fort-Uortdan Burqhart, eləcə də, seçilmiş bioloq və antropoloqlar, yüksək rütbəli hərbi məmurlar və xeyli diplomat burdaydı. Xoşbəxtlikdən boğucu havanı sərinləndirən kondisioneri işə salmaq, nəhayət, kiminsə ağlına gəldi. Heptapodların "hədiyyə"sinin nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmaqçün görüntülü yazıları sonra tədqiq etmək qərara alındı. Bizimkisə Lasko mağarasının qayaüstü rəsmlərini təqdim edirdi.

Hamımız Güzgүyə yaxınlaşdıq ki, tez-tez dəyişən kadrların ideyasını tuta bilək.

- İlkin mülahizələriniz? - deyə polkovnik Veber kobudcasına soruşdu.

- Bu cavab deyil, - Burqhart dilləndi.

Keçən dəfə heptapodlar bizə özümüz haqda informasiyanı qaytarmışdilar, bu da Dövlət Departamentiñ rəhbərliyini yandırıb-yaxmışdı. Əslində, bu faktı təhqir hesab etməyə səbəb yox idi, o sadəcə göstərirdi ki, "hədiyyə"nin təcrübi dəyəri bu cür mübadilələrdə əhəmiyyət kəsb eləmir və bu dəfə ulduzlararası sürücünün prinsipial sxemini, soyuq nüvə sintezini və ya buna bənzər ruhu ovsunlayan hansısa möcüzəni almağın hipotetik imkanlarını qəti istisna etmirdi.

- Bir cəhətindən qeyri-üzvü kimyaya bənzəyir, - deyən fizik-nüvə mütəxəssisi hələ monitordan yoxa çıxmamış tənliyi göstərdi.

Heri başıyla təsdiqlədi.

- Bəlkə materiallar texnologiyasıdır? - deyə, təklif etdi.

- Ola bilsin, əvvəl-axır nəsə əldə edəcəyik, - polkovnik Veber dedi.

- Mənsə çoxlu-çoxlu heyvan şəkli istəyirəm, - yalnız Herinin eşidə biləcəyi sakit səslə deyib, uşaq kimi dodağımı gəmirdim.

Heri gülümsədi və ciynimdən yüngülcə itələtmə vurdu. Amma onların ksenobiologiyadan²⁴ daha bir mühazirə verməyini istəyirdim: keçmiş mübadilələrdə artıq ikisini almışdıq və şəkillərə baxanda, insanların yadplanetli növlərə nisbətən heptapodlara daha yaxın olduğu görünürdü. Heptapodların tarixinə həsr olunmuş yeni mühazirədən imtina etməzdim – gözlənildiyi kimi, hadisələrin təqdim edilməsində onlarda heç bir xronoloji ardıcılığa rast gəlinmirdi. Mənsə heptapodların bizə yeni texnologiya verməsini qəti istəmirdim. Hökumətimiz, kim bilir, bu bilgilərin başına nə oyun açardı.

Məlumat mübadiləsi gedən məqamda Cırcıramanı izləyirdim – həmişəki kimi, demək olar, hərəkətsiz də yanmışdı və elə indicə baş verəcək hadisənin əlamətlərini davranışlarında qətiyyən hiss etmək olmurdu.

Bir dəqiqə keçməmiş heptapodların monitoru qaraldı, bir az sonra bizimki də söndü. Heri və əksər alım alınmış məlumatı təkrarlayan kiçik monitorun ətrafına toplaşdı. Kiminsə təcili sərt cisimlər fizikası üzrə mütəxəssis çağırılması təklifini eşitdim.

Polkovnik Veber mənə sarı çevrildi.

- Siz ikiniz, - əliylə məni və Burqhartı göstərdi, - Növbəti mübadilənin məkanı və zamanını öyrənin, - deyib, alımlər qrupuna qoşuldu.

²⁴ Ksenobiologiya – Sintetik biologyanın bir qolu olub, bioloji vasitə və sistemlərin yaradılaraq idarə edilməsini öyrənir.

- Qaça-qaça gedirəm, - öz-özümə deyinib Burqhart ta dedim, - Bu şərəfli işi öhdənizə götürmək istərsiniz-mi?

Burqhart acı-acı güldü, bilirdim ki, o da "Heptapod B"ni ən azı mənim qədər bilir.

- Bu Güzgü sizə aiddir, kartlar da sizin əlinizdədir.

Yenə keçib əsas kompüterin qarşısında oturdum.

- And içə bilərəm ki, buraxılış kursunda ordu tərcüməçisi karyerasını quracağınız heç ağlıniza da gəlməmişdi.

- Hə, haqlısınız, - razılaşdı, - hətta, indi də bu qədər aşağı düşdüyümə inana bilmirəm.

Burqhartla bir-birimizə dediyimiz sözlər ictimaiyyət qarşısında görüşməyə məcbur olan sırlı agentlərin öncədən hazırlaşmış atmacalarına bənzəyirdi.

Poyektiv aspektin modulyasiyası ilə birgə "məlumat-mübadiləsi-məkanı danışmaq biz-iştirak edəcəyik" cümləsindən ibarət semaqlamma yazdım.

Circırama cavabını ötürdü.

Qaşlarını çatanda Burqhart təəccübə bağlırdı:

- Bu, nə demək istəyir ki?!

Etiraf edim, Burqhart kifayət qədər təbii təccübəndi. Mənsə eyni təəccübə dəqiqləşdirmə xahişiyələ cavab yazdım. Circırama yenə həmin cavabı verdi. Onun dörd ayağı üstdə otağı necə tərk etdiyini gördüm. Tamaşamız bitmişdi, pərdə bağlana bilərdi.

Polkovnik Veber irəli yeridi.

- Noolub? O, niyə getdi?

- Dedi ki, heptapodlar bizi tərk edir, - izah etdim, - Təkcə bu Güzgüdə yox, hamısı və həmişəlik.

- Onu geri qaytarın! Bütün bunların nə demək olduğunu soruşun!

- İnanmırıam, Cırcıramanın üstündə telefonu olsun, - dedim.

Otağın görüntüsü elə qəfildən yoxa çıxdı ki, bir anlıq hara baxdığını dərk edə bilmədim: baxdığını yer birdən-birə adı şüşə kimi şəffaflaşan Güzgünün qarşısını örtən çadırın arxa tərəfi idi. Monitorun qarşısında hay-küy salan alımlər qəfildən susdular.

- Burda nə baş verir, lənət şeytana?! - polkovnik Veber səsini qaldırdı.

Heri keçmiş Güzgүyə yaxınlaşdı, baxdı, əks tərəfi-nə keçib ona toxundu – onun şüşəyə toxunan əllərində ağ dairələr yarandı.

- Güman edirəm, - dedi, - elə indicə distansion transmutasiya²⁵ fenomeninin şahidi olduq.

Çadırın içində kiminsə ağır çəkmələrini qurumuş otun üstüylə sürüyərək qaçıdığını eşitdim. Nəhayət, əlində böyük rabitə qurğusuyla tənginəfəs gələn əsgər göründü.

- Polkovnik, sizi təcili çağırırlar...

Polkovnik rabitə qurğusunu onun əlindən aldı.

* * *

²⁵ Transmutasiya – Bir obyektin başqa obyekṭə çevriləsi.

Həyatının ikinci gündündə davranışlarını necə izləyəcəyimi xatırlayıram. Atan xəstəxana kafesində yeməyə gedəcək, mənsə səni beşiyinə qoyub üstünə əyiləcəyəm.

Doğuşdan sonra özümü sıxlımsı limon kimi hiss edəcəyəm. Sən hamiləlik vaxtında qarnımdan da ballaca görünəcəksən; and içə bilərəm ki, orada daha iri uşaqçın yer vardı. Əl və ayaqların hələ uşaq topmuşluğunandan fərqli uzun və ince, sifətin qırmızı və əsəbi, şışkin qaşların möhkəm dərtilmiş olacaq.

Dərinin fövqəltəbii yumşaqlığına heyrətlənərək barmaqlarımı qarnında gəzdirəcəyəm, sənsə qəfildən ayaqlarınla itələyərək narahatlığını bildirəcəksən. Qarnımin içində dəfələrcə ayağını dirəməyin yadına düşəcək – deməli, bu, belə görünürmüş!

Tamamilə əminəm ki, bir dərya çəğə arasında uşağımı tanıyaram, onun üzünü bircə dəfə görməsəm belə. Yox, bu o deyil. Bu da deyil. O birini göstərin hələ... Hə, odur. Bu mənim qızımdır.

* * *

Sonuncu "hədiyyə mübadiləsi"ndən sonra daha heç vaxt heptapodları görmədik. Eyni anda bütün dünyanın Güzgüləri şəffaflaşdı, yadların gəmilərisə orbiti tərk etdi. Keçmiş Güzgülərin analizi göstərdi ki, bu, yalnız əridilmiş və tamamilə dondurulmuş kvars plitəsidir. Sonuncu seansda heptapodlardan aldığımız in-

formasiya superkeçirici materialların yeni sınıfını təsvir edirdi, hərçənd, sonra aydınlaşdı ki, bu, Yaponiyada təzəcə yekunlaşmış tədqiqatların nəticələrilə uzlaşır, hər halda, bu vaxtadək Yerdə məlum olan şey deyildi.

Heptapodların uzun yol keçərək niyə bizi ziyarət etdiklərini əvvəl-axır öyrənə bilmədik. Yeni şüurum bu informasiyalarla məni təmin edə bilmirdi; heptapod fəaliyyətinin, yəqin, insan kontekstində də izahı vardı, amma təəssüf ki, onu tapmağa nail olmadıq.

Əlbəttə, istəyərdim, heptapod kimi hiss etməkçün onların dünyagörüşlərinə yetişim. Onda ömrümün axırınadək tutqun və bataqlıq günlərdə veyillənincə, şübhəsiz, tamamilə hadisələrin zərurətinə yüklənmək istəyərdim. Amma bu, heç vaxt baş verməyəcək. Güzgülərdə işləyən bütün linqvistlər kimi, müntəzəm olaraq onların dilini təkrarlamağa çalışacağam, amma bizdən heç kim heptapodların vaxtındakından irəli gedə bilməyəcək.

Onlarla işləmək həyatımı dəyişdi. Atana rast gəldim və "Heptapod B" dilini öyrəndim, bu iki hadisə olmasaydı, Ay işığı altındaki çardaqda oturub sənin haqqında xatirələrə dalmayacaqdım. Bilirəm ki, bu gecədən bir neçə il sonra atanı itirəcəyəm, sonra da səni. Bu andan mənə qalan yalnız heptapod dili olacaq, buna görə də ancaq diqqətdən asılı qalmışam və hər bir detallı əbədi yadımda saxlamağa çalışıram.

Öz təyinatımı bilirəm, yolumu da seçmişəm. Bəs bütün bunlar məni hara aparır – ağrılara, yoxsa sevinc-lərə? Bu, minimizasiyadır, yoxsa maksimizasiya?

Atan məndən "Uşaq istəyirsən?" - deyə, soruşanda bu düşüncələr beynimi donduracaq, mənsə gülümsə-yib deyəcəyəm:

- Hə.

Onun qucağından aralanacağam, əl-ələ verib evə girəcəyik və sevişməyə başlayacaq ki, sən dünyaya gələ biləsən.

Müəllifin qeydi

Bu əhvalat fizikanın variasiya prinsiplərinə marağından yarandı. Onlar mənə hələ ilk görünüşdə həyəcanlı gəlmışdı, amma hansısa əsərdə necə istifadə edəcəyimi bilmirdim, ta ki "Taym flayz"da Pol Linkin arvadının döşlərindəki xərçənglə mübarizəsindən bəhs edən "Sən sağ olanda" monotamaşasını göründəydək. Ağlıma gəldi ki, insanın qaçılmaz hadisələrə reaksiyası barədə əhvalat danışmaq üçün fizikanın variasiya prinsiplərindən yararlanım. Bir neçə il sonra yaxın rəfiqəmin uşağının doğulması süjetin özəyini təşkil edərək bu ideyanı formalaşdırıcı.

Fizika ilə maraqlananlar üçün qeyd etməliyəm ki, əsərdə Fermanın minimal zaman prinsipi haqqındaki mülahizələrdə kvant mexanikasının izahları nəzərə alınmayıb. Bu tip prinsiplərə kvant mexanikasının yanışması özü-özlüyündə maraqlıdır, amma klassik versiyanın metaforik imkanlarını seçdim.

Hadisənin ideyasına gəlincə, qısa xülasəsini mənə, ola bilsin, "5 nömrəli sallaqxana"nın iyirmi beşinci il dönümündə Kurt Vonnequt verib: "Stiven Hokinq... qərara alıb ki, gələcəyi xatırlaya bilməməyin əzabın çəkirik. İndisə gələcəyi xatırlamaq mənimçün uşaq oyunudur. Əlacsız, amma etibarlı uşaqlarımın sonunun necə olacağını bilirəm, çünki onlar artıq böyüüb-lər... Ən yaxşı dostlarımın da necə öləcəyindən xəbərim var, çünki indi çoxu təqaüddə və ya məzardadır... Stiven Hokinqə və məndən cavan olanların hamısına

demək istəyirəm ki, səbr edin. Gələcək sizə gəlib ayaqlarınızın altına səriləcək, kimliyinizdən asılı olmayaraqsizi tanıyan və sevən it kimi...

SIFIRA BÖLÜNMƏ

HEKAYƏ

Rəqəmin sıfıra bölünməsi nəticədə sonsuz rəqəmlərə gətirib çıxarır. Məsələ burasındadır ki, bölmə vurmanın əksi kimi müəyyənləşir: əgər sıfıra bölüb, sonra nəticəni sıfıra vursan ilkin rəqəm alınar. Amma hətta sonsuzluğu da sıfıra vursan, sıfır alacaqsan, cəmi-cümlətəni sıfır. Sıfıra vurulub sıfırla nəticələnməyən heç nə yoxdur, o cümlədən, sıfıra bölünmənin nəticəsi hərfi mənada məhdudlaşmayıb.

1a

Missis Rayvs gələndə Rene pəncərədən baxırdı.

- Cəmi bir həftəlik gerdırsınız? Buna getmək də demək olmaz. Tanrı şahiddir ki, özüm də çox gec gedəcəyəm.

Rene nəzakətlə gülümsədi.

- Əminəm, vaxt tez keçəcək.

Missis Rayvs yerli manipulyator idi, hamı bilirdi ki, onun davranışları yalnız görüntü naminə jestlərdir, amma təsadüfən qazanılan uğurlarına görə, heyət ondan qorxmaqdandı yorulmuşdu.

- Ha! Onlar ki məndən qurtulmaq istəyir. Ölən məqamda, ya da reabilitasiyada olanda onların hansı məsuliyyət daşıdığını bilirsinizmi?

- Hə, bilirəm.

- Dərhal görünür ki, onları başqa heç nə narahat eləmir. Cavabdehlik həmişə onlardadır...

Rene yenə özünə qapandı, pəncərəyə çevrilib gözünü səmada dağilan təyyarə izinə zillədi.

- Missis Norvud? - tibb bacısı çağırıldı, - Əriniz gəlib.

1b

Karlın dəfələrcə doldurduğu blankları tibb bacıları götürdülər.

O, Reneni bura necə gətirdiyini, ilk müsahibədə zəhlətökən sualları xatırladı. Hamısına bezmədən cavab vermişdi.

- Hə. O, riyaziyyat professorudur. Onun adı "Kim kimdir?"də var.

- Yox, mən bioloqam və...

- Mənə lazımlı olan slaydlardan ibarət qutunu evdə unutmuşam.

- Yox, o, bunu öyrənə bilməzdi.

Sonra isə gözləniləndiyi kimi:

- Hə. İyirmi il qabaq axırıncı kursda.

- Yox, mən tullanmaq istədim.

- Yox, onda Rene ilə tanış deyildim.

Suallar, suallar...

İndi faydalı olacağına, kömək edəcəyinə, dəstək göstərəcəyinə əmin olub, Reneni evdə nəzarət altında saxlanılmasına icazə verdilər.

Arxaya boyunan Karl soyuqqanlılıqla təəccübləndi. Bir məqam nəzərə alınmasa, bütün bu çətinliklərdə dejavüyə rast gəlməmişdi. Həftələrlə xəstəxana, həkim və tibb bacılarıyla məşğul olsa da, yalnız durğunluq hiss edirdi. Hər şey mexanikiliyin gətirdiyi cansızıcı yeknəsəklikdən ibarət idi.

2

Birin ikiyə bərabər olduğunu çatdırıran yaxşı tanınmış bir "sübut" var. "Həm $a = 1$, həm $b = 1$ " aksiomasından başlayıb, " $a = 2a$ " ilə nəticələnir, başqa sözlə, vahid ikiyə bərabərdir. Ortasında ilk baxışdan görünməyən sıfır bölünmə

gizlənib, amma aşkara çıxan kimi bütün qaydaları gücdən salıb, hər şeyi sıfırlaşdıraraq ümumi quruluşu məqbulluğun sərhədlərindən qovur. Yol verilən sıfır bölünmə təkcə birin ikiyə bərabər olduğunu deyil, həmçinin, istənilən iki – həqiqi və ya mücərrəd, rasional və ya irrasional ədədin bir-birinə bərabər olduğunu sübut edir.

2a

Karlla birlikdə evə gəldilər. Rene otağında iş masasına yaxınlaşış kağızları üzüaşağı çevirməyə başladı, bir-birinin üstünə necə gəldi qalaqladı. Hər dəfə yazılı tərəfin ucu-nu isladanda gözləri qıylırdı. Ağlından kağızları yandırmaq keçdi, amma indi bu, simvolik jest olardı. Bunu onlara baxmadan da etmək mümkün idi.

Həkimlər bunu yəqin “bezgin davranış” adlandırırdılar. Rene acı-acı gülümsədi: bu həkimlərin əli altında olmaq təhqiramızdı. Ona suisidal²⁶ sindrom diaqnozu qoyduqlarını xatırladı, buna görə də bağlı palatada sanitarların sutka-liq nəzarəti altında qalmalıydı. Həkimlərlə söhbət necə də nəcib və ecazkar idi! Missis Rayvs kimi manipulyator deyildi, amma onlarda hər şey çox sadə başa gəlirdi. “Hələ sağalmadığımı başa düşürəm, amma xeyli yaxşıyam” deməyin kifayət edərdi ki, sənə buraxılış vərəqi yazsınlar.

2b

Karl qapının ağızından bir dəqiqəlik Reneyə tamasha elədi, sonra mətbəxə keçdi. O, təxminən iyirmi il qabaq xəstə-xanadan öz çıxışını xatırladı. Arxasınca valideynləri gəlmışdi, yol boyu anası insanların onu görüb sevinəcəkləri haqda

²⁶ Suisidal – intihara cəhd.

mənasız söhbətlər edir, osa anasının əlini çiynindən yana tullamaqdan özünü güclə saxlayırdı.

Rene üçün "reabilitasiya dövü"ndə özünün də razı qaldığı şeyi etdi. Renenin bəzən onu görmək istəməməsinə baxmayaraq hər gün baş çəkirdi ki, istədiyi vaxt əlinin altında olsun. Bəzən söhbət edir, parkda gəzişirdilər. Etdiklərinin heç birində yanlışlıq tapa bilmirdi, qızın bunları də-yərləndirəcəyindən əmin idi.

Və bu qayğıları göstərərkən heç nə duymur, yalnız borc hissiylə hərəkət edirdi.

3

Bertran Rassel və Alfred Uaythed "Riyaziyyatın başlangıcı" kitabında formal məntiqə əsaslanaraq riyaziyyatın genezisinə dəqiq izah verməyə çalışmışdı. Aksioma hesab edilən şeylərdən başlayıb, bunun əsasında getdikcə qəlizləşən teoremləri müdafiə edirdilər. 362-ci səhifədə artıq bunu izah edə biləcək səviyyəyə çatdılar: " $1 + 1 = 2$ ".

3a

Rene yeddi yaşı olanda bir qohumunun evini kəşfə çıxarkən döşəmədəki hamar mərmər örtükdə ideal kvadratları görəndə ovsunlanmışdı. İkinin ikiyə, üçün üçə, dördün dördə sıradakı kvadratlar – bütün örtüklər kvadrata sığışmışdı. Əlbəttə, hansı tərəfdən baxırsan, bax, eyni şeyi görürdü. Hər kvadrat özündən əvvəlkindən azacıq böyükdü. Bu, Tanrı yaradıcılığına bənzəyirdi. Nəticə sual doğurmdu, onda keramikanın soyuq hamarlığıyla təsdiq edilən həqiqət vardi. Plitələr necə də dəqiq düzülmüşdülər, onları ayıran xətlər inanılmaz dərəcədə bərabər idi – Rene bu dəqiqlik qarşısında büzüşmüdü.

3b

Karl Lora ilə görüşəndən sonra sanki yenidən doğulduğunu hiss edirdi. Xəstəxanadan çıxanda heç kimi görmək istəmirdi, amma bir dostu onu Lorayla tanış etməkdə hıyləgərlik işlətmişdi. Əvvəlcə Karl qızdan qaçırdı, qızsa çox anlayış göstərirdi. Xəstə olan vaxtlarda qız onu sevirdi, sağalanda ayrıldı. Onunla tanışlıq Karlin özgəpərəstliyi dərk etməsilə nəticələndi, bu düşüncələr də onu dirçəltdi.

Lora magistr dərəcəsi alan kimi çıxıb getdi, Karlsa universitetdə qalıb biologiya üzrə doktorluq dissertasiyasını yazmağa başladı. Sonralar xeyli həyatı böhranlar keçirdi, qəlbinin sıvmasından əzab çəkdi, amma heç vaxt çarəsiz qalmadı.

Loranın necə insan olması haqda fikirlərə dalarkən Karl fərəhlənməyə bilmirdi. Sonuncu kurs imtahanlarında bir-birini dindirmədilər. Maraqlıdır, bu illər ərzində qız necə yaşamışdı? Kimisə yenə sevmişdim? Karl bu sevginin nəyə xidmət etdiyini tez başa düşmüş və onu sonsuz rəğbətlə qiyətləndirmişdi.

4

XIX əsrin əvvəllərində riyaziyyatçılar həndəsəni "Evklid həndəsəsi" xaricində tədqiq etməyə başladılar. Bu alternativ həndəsələr tamamilə absurd görünən nəticələrə aparıb çıxarırlar, amma məntiqi ziddiyətlər daşılmırıldılar. Sonralar sübut olundu ki, evklidxarici həndəsələr elə "Evklid həndəsəsi"ylə birə-bir uzlaşır. Ənənəvi həndəsənin özü qədər məntiqə bağlıydılar.

Hərçənd, "Evklid həndəsəsi"nin məntiqə bağlı olması heç cür sübut edilə bilinmədi. Yalnız XIX əsrin sonlarında

bu fikrə gəldilər ki, ənənəvi həndəsə ən çoxu hesab elmi qədər məntiqə bağlı ola bilər.

4a

Əvvəlcə Rene yaranan yüngül bezginlikdən sıxılmağa başladı. Dəhlizlə gedərək Piter Fabrizinin açıq qalmış otaq qapısını taqqıldıdatdı.

- Pit, bir dəqiqli vaxtin var?

Onun necə reaksiya verəcəyini bilən Rene içəri keçdi. Heç vaxt fakültədə heç kimdən hansıa probleminə görə xahiş etməmişdi, həmişə əksi olurdu. Nə isə!

- Dedim, bəlkə, karıma gələrsən. Yadındadır, bir-iki həftə qabaq sənə bir nəzəriyyə üçün riyazi düstur üzərində işlədiyimi demişdim?

O, başıyla təsdiqlədi:

- Hələ onun köməyilə aksiomatika da yazmaq istəyirdin.

- Düzdür, amma son günlər bu haqda gülünc nəticələrə gəlirəm, indisə nəzəri formalizmim öz-özünü inkar edir. Bu-na göz ata bilərsən?

Fabrizinin üz cizgiləri gözlənilədiyi kimi oldu.

- Bilərsən nədir? Əlbəttə! Sevə-sevə...

- Çox gözəl. Yeri gəlmışkən, məsələnin müşkül cəhətləri elə əvvəlki səhifələrdədir, qalanları arayışdır, - deyib, qalın kağız topasını Fabriziyə tərəf itələdi, - Düşündüm ki, əgər bu haqda əvvəlcədən danışsaq, onda gördüyümü görə bilərsən.

- Bəlkə də haqlısan, - Fabrizi ilk səhifələrə baxdı, - çünki nə qədər vaxtimı alacağını bilmirəm.

- Tələsmə. İmkan olanda sadəcə baxarsan, gör fərziyyələrim sənə şübhəli görünəcəkmi? İsləməyə davam edəcəm, nəsə alınsa xəbər edərəm. Oldumu?

Fabrizi gülümsədi.

- Elə bu gecə gəlib problemin nədən ibarət olduğunu deyəcəksən.

- İnanmiram. Buna soyuq başla baxmaq lazımdır.

O, əllərini ovuşdurdu:

- Sınayaram. Görək, nə alınır.

- Çox sağ ol.

Fabrizinin bu formal quruluşdan sona kimi baş açması inandırıcı görünmürdü, amma sırf texniki cəhətcə yoxlanılması yerinə düşərdi.

4b

Karl René ilə iş yoldaşlarının təşkil etdiyi partidə tanış olmuşdu. Əsasən də qızın sifəti diqqətini çəkmişdi: bu sima hər şeyə hazırlıqlı və demək olar, əsəbi görünürdü, amma parti vaxtı qızın iki dəfə gülümsədiyini, bir dəfə qırmışdığını görmüşdü. Sifət belə məqamlarda hazırkı cizgilərə elə uyğunlaşdırdı, sanki başqa ifadə tanımır. Bu anlaşılmazlıq Karlın üstünə qəfil çökmüşdü – sifətdə qırış fərqi olmasa da, həm tez-tez gülən, həm də qımişan simaları bir-birindən seçə bilirdi. Qızın bu cür müxtəlif sifət cizgilərinə necə yiyləndiyi, sonra heç nə ifadə ötürməməyə necə nail olduğu marağına səbəb olmuşdu.

Reneni anlamamaq, sifət cizgilərini oxumaq çox vaxtını almışdı.

İndisə Karl otağındakı kresloda oturub “Dəniz canlılarının biologiyası” jurnalının sonuncu nömrəsini varaqlayır, dəhlizin başındaki otaqda Renenin kağızlar arasında necə

eşələndiyini dinləyirdi. Qız bütün gecəni işləyir, arada əsəblərinin gərginləşdiyini duymaq olurdu, amma təsadüfən otağının qarşısından keçəndə qızı ən anlaşılmaz sakit simadır görürdü.

Karl jurnalı bağlayıb ayağa durdu və otağının qapısına yaxınlaşdı. Masanın üstündə səhifələri adı bərabərlik heroqlifləriylə dolu, kənarında rusca izahlar yazılmış açıq kitab vardı.

Qız materialın bir hissəsinə baxdı, güclə sezilən kinayə ilə kitabı örtüb yana itələdi. Karl, qızın "Xeyri yoxdur" deyə deyindiyini eşitdi. Sonra Rene kitabları yenidən rəfə yiğdi.

- Belə davam etsən, təzyiqin düşəcək, - Karl piçildədi.

- Əmr etməyə ehtiyac yoxdur!

Karl heyrət içindəydi.

- Heç buna hazırlaşmurdım da...

Rene ona sarı çevrilib, əsəblə sıfətinə baxdı.

- Nə vaxt məhsuldar işləyib-isləmədiyimi özüm də yaxşı bilirəm.

Karlin bədənindən gizilti keçdi.

- Onda mane olmayım, - deyib, geri çəkildi.

- Cox sağ ol.

Qız rəfə tərəf çəvriləndə, Karl bu sıfət cizgisini deşifrə etmək ümidiylə çıxıb getdi.

5

1900-cu ildə riyaziyyatçıların İkinci Beynəlxalq Konqresində David Hilbert riyaziyyatın həll olunmamış ən vacib iyirmi üç probleminin siyahısını təqdim etdi. Siyahının ikinci bəndində hesab ziddiyyətsizliyinin sübutu tələb olundu. Bu sübut ali riyaziyyatın əhəmiyyətli hissəsinin ziddiyətdən qurtulma məsələsinə də təsir etməliydi. Məğzə görə,

daha heç kimin birin ikiyə bərabər olduğunu iddia etməməsinə güclü zəmanət verəcəkdi.

5a

Fabrizi ağızını açmamış, Rene onun nə deyəcəyini bilirdi.

- Lənətə gəlsin, bu, həyatda gördüyüüm ən inanılmaz zərafatdır. Bilirsən dəə, uşaqlar üçün bir oyuncaq var ki, fərqli girinti-çixıntılarından ibarət yerlərə bloklar qoyursan. Formullarını oxumaq – kiminsə həmin blokları götürüb lövhədə fərqli boşluqlara qoymasına, hər dəfə də uyğun gəlməsinə bənzəyir.

- Deməli, səhvi tapa bilmədin?

Başını buladı:

- Mənlik deyil! Eynilə düşdüyüün cığırla getdim. Bu məsələyə başqa bucaqdan baxa bilmirəm.

Rene bu cığırdañ çoxdan çıxmışdı, amma tapdığı təmamilə fərqli bu yanaşma da yalnız mövcud ziddiyəti təsdiq edirdi.

- Yaxşı, cəhd elədiyinə görə çox sağ ol.

- Bunu başqa kimsəyə də baxmağa verəcəksənmi?

- Hə. Berklidəki Kallaqana göndərmək fikrindəyəm. Keçən yazdan, sonuncu konfransdan bəri yazışırıq.

Fabrizi başıyla razılıq bildirdi.

- Onun sonuncu məqaləsi çox güclüydü. Əgər nəsə tapıb-eləsə, mənə də deyərsən. Sadəcə marağa haa, başa düşürsən də.

Rene özü “maraq” sözü qarşısından məmənuniyyətlə “güclü”nü də əlavə edərdi.

5b

Görəsən, Rene işinə görə çox əzab çəkirdimi? Karl bilirdi ki, qız heç vaxt riyaziyyatda çətinlik görməmiş, çox intellektual təkliflərə sinə gərmişdi. Ola bilsin, onu axsadacaq problemə ilk dəfədi rast gəlib. Ümumiyyətlə, riyaziyyatda belə şeylər olurmu? Karl sırf təcrübə tərəfdarıydı, işə gedidikdəsə, Renenin yeni riyaziyyatını necə qurduğundan başı çıxmırıldı. Axmaqcasına səslənir, amma bəlkə də ideyası bitmişdi.

Rene böyüyüb hamı kimi olan vunderkində aid sıxıntıları yaşamaqçın çox böyük idi. Digər tərəfdən, əksər riyaziyyatçılar ən dahyanə kəşflərini otuz yaşa çatmış etmişdilər, bəlkə bu yaşa yaxınlaşdığını duyub narahat olurdu?

İnandırıcı deyildi. Karl tələsik başqa versiyaları da nəzərdən keçirdi. Yoxsa qız akademik elmə çatanda məyus olmuşdu? Araşdırılmalarının həddindən artıq qeyri-professional olduğunu düşünürdü mü? Ya sadəcə işindən bezmişdi?

Bu qorxuların da Renenin davranışlarının səbəbi olması ağlına batmırıldı. Beynində yiğilib qalanları asanlıqla götür-qoy edirdi, amma təsəvvüründəkilər gerçəkliyə siğmırıldı. Renenin narahatlığının necəliyindən asılı olmayaraq Karl onu tapa bilmirdi, rahatlığı da elə buna görə ərşə çəkilmişdi.

6

1931-ci ildə Kurt Gödel iki teorem sübut etdi. Birincisi göstərirdi ki, riyaziyyat, ola bilsin, həqiqətə dirənən, amma sübut olunmaz iddialardan ibarətdir. Hətta xeyli elementar formal sistem olan hesab elmi düşüncəyə sığan və həqiqət kimi görünən ciddi iddialara yol açır, amma bu həqiqət formal yolla sübut oluna bilməz.

İkinci teoremisə göstərirdi ki, hesabın bütövlüyü qarşı narazılığı elə bu iddianın özüdür ki var: hesabın aksiomalarına dirənən heç bir metodla sübut oluna bilməz. Başqa sözlə, hesab formal sistem olaraq “ $1=2$ ” kimi nəticələrə heç vaxt zəmanət verə bilməz. Güman edək ki, bu cür ziddiyətlə hələ heç kim qarşılaşmayıb, amma heç vaxt kiminsə bununla burun-buruna gəlməyəcəyini sübuta yetirmək mümkün deyil.

6a

O, yenə qızın otağına gəldi. Rene başını qaldırıb ona baxanda, Karl qətiyyətlə dedi:

- Rene, aydındır ki...

Qız onun sözünü kəsdi:

- Bilmək istəyirsən, məni narahat eləyən nədir? Yaxşı, deyəcəm, - Ağ vərəq götürən Rene masa arxasında oturdu, - Gözlə, cəmi bir dəqiqlik çəkər.

Karl yenə ağızını açmaq istəyirdi ki, Rene ona susmasını işaret etdi. Dərindən nəfəs alıb yazmağa başladı.

Əvvəlcə vərəqi iki hissəyə bölən yuxarıdan aşağı xətt çəkdi. Birinci hissənin yuxarısına 1, ikincinin üstünə 2 yazdı. Aşağıdan sətirdən-sətirə inkişaf edən hansısa simvollar yazımağa başladı. Yazdıqca dişlərini qıçayırdı, elə təəssürat yaranırdı, dırnağıyla yazı lövhəsini çizaraq yazır.

Səhifənin yuxarısından iki-üç sətir sonra Rene uzun simvollardan tədricən qısalara keçdi. “İndisə yekun strix” – düşündü. Birdən fərqinə vardı ki, kağıza basmaqdan biləyi zəifləyir, barmaqları artıq karandaşı tutma bilmir. Sonrakı sətirlər bir-birinə oxşamağa başladı. Səhifəni iki hissəyə bölən orta xəttin ayağından güclə bərabərlik işaretisi qoydu.

Vərəqi Karla tərəf sürüdürdü.

Karlsa vərəqə baxıb bir şey anlamadığını bildirdi.

- Yuxarı bax!

Baxdı.

- İndisə aşağı bax!

Karl kinaya ilə gülümsədi.

- Heç nə başa düşmürəm.

- Bir rəqəmi istənilən başqa rəqəmə bərabər olmağa imkan verən düstur kəşf etmişəm. Bu vərəqdə birin ikiyə bərabər olduğu sübuta yetirilir. İstədiyin iki rəqəmi seçə bilərsən, sübut edərəm ki, bir-birinə bərabərdir.

Karl sanki nəsə xatırlamağa çalışdı.

- Bu ki sıfıra bölünmədir, düzdür?

- Yox. Burda qadağan olunmuş əməliyyatdan, sonacan hesablanmış şərtdən, mücərrəd düşünülən azad aksiomadan söhbət gedə bilməz. Bu sübutda qətiyyən qadağadan istifadə olunmayıb.

Karl başını yellətdi.

- Dayan görüm. Aydındır ki, bir ikiyə bərabər deyil.

- Amma formal olaraq bərabərdir, sübutunu da əlində tutmusan. Bütün istifadə etdiklərim tamamilə mübahisəsiz iddialar çərçivəsindədir.

- Axi, ziddiyətlə qarşılaşdın.

- Doğrudur. Hesab formal sistem kimi natamamdır.

6b

- Səhvin harada olduğunu tapa bilmirsən? Bunu demək istəyirdin?

- Yoox, məni dinləmirsən, axı. Düşünürsən, bu xırda-xuruş məsələyə görə əzab çəkirəm? Sübutda yanlışlıq yoxdur.

- Başqa sözlə, səhv çoxluq tərəfindən qəbul olunmasındadır?

- Dəqiq!

- Sən... - özünü saxlasa da, artıq gec idi. Qız ona qəzəblə baxdı. Əlbəttə, Rene əmindir. Karl bunun mücərrədliyi barəsində düşündü.

- İndi başa düşürsən? - Rene soruşdu, - riyaziyyatın böyük hissəsini inkar edirəm. Daha doğrusu, riyaziyyat mənasını itirir.

Qız getdikcə həyacanlanır, heyrətə düşürdü.

- Axı, necə belə danışa bilərsən? - Karl sözlərini diqqətlə seçdi, - Riyaziyyat hələ də işləkdir. Elm və iqtisadiyyat bir kəşflə çökə bilməz.

- Çünkü onların istifadə etdiyi riyaziyyat sadəcə fənddir. Mnemonik²⁷ qoltuq ağacıdır, hansı ayların otuz birdən olduğunu hesablamaq üçün barmaq sayıdır.

- Bu ki başqa şeydir.

- Niyə? İndi riyaziyyatın gerçəkliyə aidiyyatı yoxdur. Mücərrəd ədədlər və sonsuz kiçik kainatlar kimi anlayışlar kimə lazımdır, axı? İndi lənətəgəlmış qəliz ədədlər toplularının barmaq sayına aidiyyatı qalmayıb. Barmaqla bir üstəgəl bir həmişə iki edir, amma kağız üzərində buna sonsuz rəqəmlərdən ibarət cavab verə bilərəm və hamısı həqiqətə, eyni zamanda, illuziyaya bərabər olar. Yer üzünün ən elegant teoremini yaza bilərəm, amma hansısa axmaq bərabərlikdən üstün olmaz, - Qız acı-acı qımışdı, - Pozitivistlər deyirdilər ki, riyaziyyat başdan-ayağa dupduru tavtologiya-

²⁷ Mnemonika – (Yunancadan “yadda saxlamaq sənəti” anlamına gəlir) lazımi informasiya ilə yadda saxlamani yüngülləşdirmək və əlaqələndirmə yoluyla yaddaşın həcmini genişləndirməkdən ibarət xüsusi fənd və vasitələr toplusudur.

dır. Məsələni azdırılmışdır, çünki riyaziyyat dəpduru ziddiyyətdir.

Karl məsələyə başqa yönən yaxınlaşmağa çalışdı.

- Dayan. Elə indicə mücərrəd ədədləri xatırlatdın. Nəyə görə sənin çıxarışların onlardan pisdir? Nə vaxtsa riyaziyyatçılar onları mənasız hesab edirdilər, indisə mücərrəd ədədlər özül kimi qəbul olunur. Eyni vəziyyətdir.

- Eyni deyil! Orada misal kontekstin genişlənməsilə nəticələnirdi, buradasa heç bir iş görmür. Mücərrəd ədədlər riyaziyyata nəsə yenilik gətirdilər, düsturumsa artıq mövcudluğa nəzər salır.

- Bəlkə konteksti dəyişib, başqa bucaqdan baxaq...

Rene gözlərini qırpdı.

- Yox! Bu, toplama kimi dəyişməz olan aksiomalardan gəlir. Bundan heç cür qurtula bilməzsən. İnan mənə.

7

1936-ci ildə Gerhard Gentzen hesabın bütövlüyünə xeyli sübut gətirdi, amma bununçün "sonsuz induksiya" adlanan hansısa mübahisəli metoda qaçmalı oldu. Bu, adı sübut metodlarına bənzəmir və qətiyyən hesabın ziddiyyətsizliyinə zəmanət kimi görünmürdü. Gentzen şübhəli məqamlara göz yumub, yalnız aşkar şeyləri sübut etmişdi.

7a

Berklidən Kallaqan zəng etdi, amma heç cür qurtuluş yolunu göstərə bilmədi. Dedi ki, onun işinin tədqiqinə davam edəcək, amma görünür, Rene hansısa fundamental və narahatedici məqamlı üz-üzədir. Qızın nəzəri düsturunu dərc etdirməyə münasibətini soruşdu, çünki əgər bu məsə-

lədə heç birinin tapa bilmədiyi səhv vardısa, riyaziyyatçılar cəmiyyətində mütləq bunu bacaran kimsə üzə çıxa bilərdi.

Rene onun səsini güclə dinlədi və piçildadı ki, əlaqə saxlayacaq. Axır vaxtlar, xüsusilə də Karlla mübahisədən sonra insanlarla danışmağa çətinlik çəkirdi. Fakültədə digərləri ondan qaçmağa başlamışdilar. Qız diqqətini heç nəyə cəmləyə bilmirdi, keçən gecəsə yuxusunda dəhşətli şeylər görmüşdü - könüllü iddiaları riyazi ifadə tərzinə çevirməyə imkan verən düsturu kəşf etməsindən, bununla da həyatın ölümün ekvivalenti olmasının sübutuna yetişməsin-dən söhbət gedirdi.

Getdikcə mühakimə qabiliyyətini itirəcəyindən qorxurdu. Fikirləri dumanlanır, daha doğrusu, get-gedə düşüncə aydınlığından məhrum olurdu.

"Necə də axmaqsan, - özünü danlayırdı, - Məgər Gödel natamamlıq haqqındaki teoremini sübuta yetirib intihar etdi?"

Amma bu, Renenin ömrü-boyunca gördüyü ən gözəl, heyranedici və eleqant teoremlərdəndi.

Öz sübutu özünə kinayə ilə gülür, onu dolayırdı. Uşaq kitablarındakı tapmaca kimi deyirdi: "Al gəldi! Səhv yenə gözündən qaçı, görək, ilişdiyin yeri tapa biləcəksənmi? - sonra fırlanıb deyirdi, - Yenə tələyə düşdün".

Rene kəşfinin riyaziyyatda hansı üfüqlər açacağı haqda Kallaqanın necə baş sindirmasını təsəvvür edirdi. Riyaziyyatın böyük hissəsi təcrübi əsləslər mailk deyildi, intellektual ecəzkarlığı olan istisnasız formal nəzəriyyə kimi mövcud idi. Amma belə davam etməyəcək: daxili ziddiyyətli nəzəriyyə o qədər mənasızdır ki, əksər riyaziyyatçılar nifrətlə yana tullayır.

Renenin ən çox qəzəbləndirən intuisiyasının xəyanətiydi. Bu lənətəgəlmış teorem mənaya sahibdi, təhrif yanaşması həqiqət kimi görünürdü. Rene onu anlayırdı, bilirdi niyə həqiqət olduğunu, inanırdı ona.

7b

Karl qızın doğum gününü xatırlayıb gülümsədi.

“Gözlərimə inana bilmirəm! Hardan bilirsən ki?”

O, sviterini sinəsinə sıxıb pilləkən boyu qaçmağa başladı.

Keçən yay məzuniyyətlərini Şotlandiyada keçirmişdilər və Edinburqdakı kiçik dükanda Renenin gözlərini cəkə bilmədiyi sviter vardı, amma almadı. Onu kataloq üzrə sifariş verdi, dünən gecəsə qutunu qarderoba qoydu ki, səhər tapa bilsin.

- Cəmi bir ovucsan, - Karl zarafat edirdi. Hər ikisi bunun doğru olmadığını bilirdi, amma bu sözləri eşitmək qızın xoşuna gəlirdi.

Bu, iki ay qabaq baş vermişdi. Cəmi-cümlətəni iki ay.

İndi vəziyyət tezliyi dəyişməyi tələb edirdi.

Karl onun otağına gedəndə, Rene masa arxasındaki kresloda oturub pəncərəyə baxırdı.

- Tap görüm, ağlıma nə gəlib!

Qız baxışlarını ona tuşladı.

- Nə?

- Biltimorda istirahət günləri üçün nömrə sifariş vermişəm. İş-gücdən qurtulub rahatlanarıq.

- Qurtar, sən canın! - Rene dedi, - Bilirəm, nəyə çalışırsan, Karl. İstəyirsən, bu düstur yadimdən çıxsın deyə, necəsə başımı qatasan. Amma alınmayacaq. Məni necə fəth etdiyini heç təsəvvür də edə bilməzsən.

- Yaxşı, yaxşı, - O, qızın əlindən tutdu ki, kreslordan qaldıra bilsin, amma qız durmadı. Karl lap yaxına gəldi, qız qəfildən çevrilib onun gözlərinin içində baxdı.

- Bilirsən, məndə artıq barbiturat qəbul etmək iztirabı yaranıb. Kütbeyin olmadığımı, bunları düşündüyümə görə özümə yazığım gəlir.

Bu sözlər Karla sillə kimi dəydi. Nə edəcəyini bilmədən dedi:

- Nəyə görə heç olmasa harasa getməyə cəhd etməyəsən? Heç bir ziyanı olmaz, hələ bəlkə, fikrini də dağıtdı.

- Bundan yayınmaq olmaz. Başa düşmürsən.

- Onda başa sal.

Dərindən nəfəs alan Rene başını aşağı salıb azacıq düşündü.

- Sanki hara baxıramsa, hər tərəf üstümə ziddiyət haqqda qışqırır. İndi beynimin işi-gücü yalnız ədədləri bərabərləşdirməkdir.

Karl susurdu, amma parlaq fikir tapmış kimi qəfildən dedi:

- Ənənəvi fizikanın kvant müxanikasıyla toqquşduğu kimi. Sanki həmişə inandığın nəzəriyyəni dəyişiblər, yenisi də mənasız gəlir, amma nədənsə bütün məlumatlar onu təsdiqləyir.

- Yox, qətiyyən belə deyil, - onun etirazı nifrətlə səsləndi, - Sübutun buna dəxli yoxdur, bunlar hamısı "a priori"-dir.

- Fərqi nədir? Məgər sənin işlərin sübut sayılmır?

- Aman Allah! Zarafat edirsən? Bu, təkliyi özəlləşdirməklə cütü təkləşdirmək, eyni zamanda, bilgi ilə intuitiv anlayışın arasındaki fərqdir. Artıq beynimdə dəqiq sərhəd-

lənmiş kəmiyyətlər toplusunu saxlaya bilmirəm, hər şey mənə eyni görünür.

- Ondan danışmirdim, - Karl dedi, - Əslində, bu sınağı heç kimi keçə bilməz, səhər yeməyindən əvvəl altı mümkünsüz şeyə inanmağa bənzəyir.

- Hansı sınaqdan çıxa biləcəyimi hardan bilirsən?

- Anlamaga çalışıram.

- Zəhmət çəkmə.

Karlın səbri tükəndi.

- Necə istəyirsən, elə olsun.

Çıxb sıfəri təxirə saldı.

Bundan sonra nadir hallarda danışırıldılar, yalnız zəruri atmacalarla kifayətlənirdilər. Üç gün sonrası Karl slaydların yerləşdiyi lazımlı qutunu evdə unutdu, yarı yoldan qayıdırıb masa üzərində qızın qeydini tapdı.

Sonrakı məqamlarda Karl intuitiv olaraq iki şeyi anladı. Birinci aydınlanma qorxu içində otaq boyu var-gəl edib qızın kimya fakültəsindən sionid götürüb-götürməməsi haqda düşündüyü vaxt baş verdi. Tez də öz kölgəsində gizləndi ki, əgər qızı buna vadə edən şeyin nə olduğunu anlamırsa, keçirdiyi hisləri də yaşaya bilməyəcək.

İkinci aydınlanma isə qışqıraraq qapını yumruqla döyüclədiyi vaxt vəhy kimi nazil oldu: dejavu yaşamışdı. Vəziyyətin tanış gəlməsi halı yalnız bircə dəfə baş verdi, amma sanki şişirdilmiş şəkildə özünə qayıtmışdı. Binanın banındaçı bağlı qapının arxasında özünün durduğunu xatırlayır və dostunun qapını yumruqla döyücləyib ona qışqırdığını eşidirdi: "Yox, etmə belə!" Və qapının yataq otağı tərəfində durub qızın necə dəhşət içində iflic olub ağladığını dinləyirdi... özü qapının əks tərəfində ikən iflic olduğu kimi...

Gilbert bir dəfə demişdi: "Əgər riyazi düşüncə tərzi də iflasa uğrasa, həqiqət və sabitliyi daha harda axtaraq?"

8a

"İntihara cəhd ömürlük damğadırımı?" – Rene özündən soruşdu. Masa üzərindəki kağız-kuğuzu qaydasına saldı. Görəsən, şüursuz, dağınıq və ağıldankəm olub əvvəlki halına qayıda biləcəkdimi? Heç vaxt Karldan bu fikirlərdən narahat olub-olmaması haqda soruşturmamışdı, ola bilsin, oğlanın uğursuz yanaşmalarına qarşı kin bəsləməməkdən irəli gəlirdi. Bu, bir neçə il qabaq baş vermişdi və indi Reneni görən istənilən adam sağaldığını etiraf edərdi.

Amma Rene özü haqda belə deyə bilməzdi. Hazırkı vəziyyətdə riyazi problemləri əlaqəli şəkildə müzakirə etmək iqtidarında deyildi və nə vaxtsa bunu bacaracağına da əmniyyəti yox idi. İş yoldaşları indi onu görsəydilər, belə deyərdilər: "Bu qız əldən düşüb".

Kağız-kuğuzla işini bitirib qonaq otağına keçdi. Düsturu elmi dairələri gəzəndən sonra riyaziyyatın təməl qaydalarına yenidən baxmaq lazım olacaqdı, amma bu, yalnız bəzilərinə təsir edə bilərdi. Çoxu özünü Fabrizi kimi aparaçaqdı: sübutu mexaniki oxuyacaq, inanacaq, vəssəlam! Rene kimi bunun acısını hiss edən yalnız tək-tük insanlar – ziddiyyəti həqiqətən anlaya və fəhmlə duya bilənlər olacaq. Kallaqan da belələrindəndi, qız son vaxtlar öz-özündən soruşturdu ki, bunun öhdəsindən necə gəlir?

Rene divanın qarşısına qoyulmuş jurnal masasının künkündəki əyri-üyrü ornamentin üzəriylə barmaqlarını sürtüb, tozunu aldı. Əvvəllər bu nizamsızlığın quruluşu barədə danmadan düşünər, xarakteristikasını müəyyənləşdirərdi.

İndisə belə şeylər mənasını itirmişdi. Dünya barədəki təsəvvürləri sadəcə çökmüşdü.

Çoxu kimi, o da düşünürdü ki, riyaziyyat kainatdan mahiyyəti ayırmır, əksinə, məna qatır. Bir fiziki obyekt o birindən böyük və ya kiçik, oxşar və ya fərqli deyildi, sadəcə mövcuddular. Riyaziyyat tamamilə müstəqil idi, təcrübədəsə bu predmetlər kateqoriya və nisbətlər təklif edərək semantik məna qazanırdılar. Heç vaxt hansıa daxili keyfiyyəti təsvir etmirdi, sadəcə mümkün yozumlar verirdi.

İndisə hər şey keçmişdə qalmışdı. Fiziki nəsnələr dün-yasından yağla su kimi ayrılan riyaziyyat ziddiyyətə çevrilir, amma formal nəzəriyyə tamamilə ziddiyyətsizdir. Riyaziyyat daha çox empirikdir, onda maraqlı olan nədir?

İndi nəylə məşğul olmalıydı? Rene adam tanıyordu ki, akademik karyerasını buraxıb, dəridən hazırlanmış əl işləri satmağa girişmişdi.

Özüñə vaxt verəcəkdi, toparlanacaqdı. Son həftələr ərzində bu mənada kömək edən məhz Karl idi.

8b

Karlın dostları arasında iki qadın vardı - çoxdankı cütlük Marlena və Anna. Uzun illər qabaq Marlena intihar bərədə düşünəndə Annaya yox, məhz Karla müraciət etmişdi. Karla dəfələrcə Marlena ilə uzun gecəni oturmuş, bəzən söhbətləşmiş, bəzən də sadəcə susmuşdular. Karl, Marlena ilə ortaq cəhətlərinə Annanın həsəd apardığını bilirdi, Anna həmişə sual verirdi:

- Neyləmisən ki, Marlena üçün yaxın adama çevrilmişən?

Cavab sadəydi. Bu, rəğbətlə empatiya arasındaki fərq idi.

Ömrü-boyu Karl çətin vəziyyətdəki insanlara dəfələrcə dəstək vermişdi. Hə, əlbəttə, kömək etməyinə görə sevinirdi, amma burda işlər bir az fərqliydi: başqa insanın yerində olmaq və sıxıntılarını hiss etmək məntiqli və həqiqət kimi görünürdü.

İndiyə kimi həmişə xasiyyətinin təməlində şəfqət olduğunu hesab etməyə səbəbi vardı. Bunu qiymətləndirir, özünü empatiya duyumunda bacarıqlı sayırdı. İndisə heç vaxt rast gəlmədiyi nəsnəyə ilişmişdi, daxilən hiss etdiyi hər şeyi sıfırlayıb boşluğa çevirirdi.

Əgər Renenin doğum gündündə kimsə iki ay sonra eyni şeyi hiss edəcəyini desəydi, heç nə düşünmədən bu fikri rədd edərdi. Əlbəttə, çox vaxt keçsəydi inanmaq olardı - Karl zamanın insanları necə dəyişdiyini bilirdi. Amma iki ay heç inandırıcı gəlmirdi.

Altı illik evlilikdən sonra xanımına qarşı sevgisi yoxa çıxdı. Karl bu fikirlərinə görə özünə nifrət edirdi, amma fakt faktlığında qalırdı - qadın dəyişmiş və Karl onu necə dəstəkləyəcəyini bilmirdi. Renenin intellektual və emosional həyatı ayrılmaz şəkildə iç-içə girmişdi, son zamanlarsa ikin-ci onunçün əlçatmaz olmuşdu.

Ərinin istənilən böhranda onu dəstəkləməsinin yolverilməzliyini deyərək bağışlayan reflektor reaksiyası aktivləşmişdi. Əgər qadın qəfildən ruhi xəstəliyə tutulursa, buna göz yummaq günahdır, amma bağışlanan günahdır. Buna baxmayaraq yanında qalmaq tamam başqa münasibatlara açıq olmaq anlamına gəlirdi, bunu da hər kəs bacarmazdı və Karl belə hallarda heç vaxt heç kimi qınamazdı. Beynini həmişə bir sual gəmirirdi: "Görəsən, neyləyərdim?" və cavab dərhal yaranırdı: "Əlbəttə, qalardım".

Riyakar.

Bundan da betərini yaşamışdı. Öz ağrılarından doymuşdu, başqalarına səbr etməkdən zəifləmiş və onu nəsə qaygilandırırdı. Reneni tərk etməsi qəçilməzdı, amma bu, özünə bağışlaya bilməyəcəyi günah olardı.

9

Albert Eynsteyn bir dəfə demişdi: "Riyaziyyat reallığı təsvir edəndə mübahisəsiz, reallığı təsvir etməyəndə mübahisəli olur".

9a=9b

Rene mətbəxə girəndə Karl nahar üçün ağ loba doğrayırdı.

- Bir dəqiqlik danışa bilərik?
- Əlbəttə.

Masa arxasında oturdular. Qız gözlərini pəncərəyə zilləmişdi, bu, ciddi söhbətlərə ənənəvi giriş haliydi. Qəfildən Karlda qızın deyəcəklərinə qorxu yarandı. Qız tamamilə sağalmayınca getmək fikri yoxdu, bu məsələni ən azı bir neçə ay sonraya saxlamışdı. İndi çox tez idi.

- Bilirəm, bu, aydın deyildi...

"Yox, - deyə fikrində yalvardı, - Belə demə! Xahiş edirəm, lazımlı deyil!"

- ...amma çox şadam ki, mənimləsən.

Dözülməz ağrıyla Karl gözlərini yumdu, amma xoşbəxtlikdən Rene hələ də pəncərəyə baxırdı. Bu çətin olacaq, çox çətin.

Qız davam elədi:

- Başında elə şeylər oldu ki... - deyib duruxdu, - Bunu heç vaxt ağlıma da gətirməzdim. Adı, normal depressiya olsaydı, bilirəm, anlayardın, birlikdə öhdəsindən də gələrdik.

Karl başıyla təsdiqlədi.

- Amma olan şeylər... Sanki Tanrının mövcud olmadığını sübuta yetirən dindar idim. Qorxum təkcə buna görə deyildi, həm də bunun fakt olduğunu bilirdim. Səncə, absurd deyilmi?

- Bu hissi sənə çatdırı bilmirəm. Sərindən, intuitiv hiss etdiyim şeydir, həqiqət olmasa da, bunu məhz mən sübut etdim.

Karl ağızını açdı ki, dediklərini dəqiqliklə anladığını, tamamilə onun kimi hiss etdiyini söyləsin, amma özünü saxladı - bu empatiya onları birləşdirməkdən çox, ayırdı, qızı məhz bunu çatdırı bilmədi.

Bu cür məşhur formul var:

$$e^{i\pi} + 1 = 0$$

İlk dəfə bu formulun açılışını görəndə ağzım da açıq qaldı. Niyəsini izah etməyə çalışacağam.

Ədəbi əsərlərdə hər şeydən çox oxucunun heyranlığına səbəb olan məqamlarından biri – gözlənilməz, amma qacıl-maz finaldır. Layihənin eleqantlığı da elə bu cür xarakterizə olunur: çox hiyləgərcəsinə, amma eyni zamanda, tamamilə təbii görünən ixtiraçılıq. Əlbəttə, bilirik ki, burada *həqiqi* qacıl-mazlıq yoxdur, amma insani ixtiraçılıq bizi onu *müvəqqəti* görməyə vadar edir.

İndisə formula qayıdaq. O, istisnásız qəribədir: illərlə e , π və i ədədləriylə əlləşmək, ən müxtəlif kontekstlərdə istifadə etmək olar, amma heç ağliniza da gəlməz ki, onlar məhz bu cür birləşir. Ömrünüzdə bir dəfə bu formulun açılışını görsəniz, anlayacaqsınız ki, bərabərlik həqiqətən qacılmasdır, sanki belə də olmalıdır. Bu, inançların necəsə mütləq həqiqətə toxunarkən keçirdiyi əsməcəyə bənzəyir.

Riyaziyyatın ziddiyyətli olmasının və heyranedici gözəlliyyinin sadəcə illüziyadan ibarət olmasının sübutu, məncə, insanın ömrü-boyu eşidə biləcəyi ən kədərli xəbər olacaq.

Mündaricat

Başqa dünyalı (ön söz).....	3
Sənин həyat tarixçən (povest).....	9
Şihər bölünmə (hekayə).....	103

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Çapa imzalanmış **27.12.2017.**
Şərti çap vərəqi **8. Sifariş № 475.**
Kağız formatı **84x108 1/32.** Tiraj 150.

*Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poligrafiya müəssisəsində
hazır diapositivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

TED ÇAN

SƏNİN HAYAT TARİXCƏN

Amerikalı yazarı Ted Çanın elmi-fantastik janrda yazdığı "Sənin hayat tarixcən" povesti 1998-ci ildə işq üzü görüb. 1999-2003-cü illərdə 5 müxtəlif adda adabiyat mükafatına layiq görülüb. Əsər başqaplanetli maxluqların dilini öyrənməyə çalışan və bu prosesdə düşüncə tərzinin dayışdığını müşahidə dən linqvist qadından bəhs edir. İnsanlıyyatın istifadə etdiyi xətti yazı sistemi dairəvi yazı sistemi – logoqramma ilə müqayisə edilərək, bunun düşüncə tərzinə necə təsir etdiyi açıqlanır.

Kitabda "Sifira bölünmə" adlı novella da yer alıb. Burada isə riyaziyyatın ümumi prinsipləri elə bu elmin öz qanunları ilə şübhə altına alınır.

Qrup: [Kitabseverlər.fb.com](https://www.facebook.com/Kitabseverlər)
Səhifə: [Kitabseverlerfb.com](https://www.facebook.com/Kitabseverler)
Bloq: kitabsever.wordpress.com
Youtube: Kitab Severler